

İzmit Sancağında Tehcir Uygulamaları

Enforcement of the Law of Deportation in İzmit Sanjak

Şaban Ortak

Türkçe ve Sosyal Bilgiler Eğitimi Bölümü, Afyonkocatepe Üniversitesi, Afyonkarahisar, Türkiye

Özet

İzmit, 1888 yılından itibaren Hüdavendigâr Vilayeti'nden ayrılarak müstakil sancak olarak idare edilmeye başlanmıştır. 1914 nüfus sayımına göre; yaklaşık 325.000 olan sancak nüfusunun 55.000'ini Ermeniler oluşturmaktaydı. Uzun yıllar Türklerle iyi geçinen Ermeniler arasında 19. yüzyılın sonlarına doğru yabancı devletlerin de kışkırtmaları neticesinde Osmanlı Devleti aleyhine faaliyetler artmaya başladı.

Yapılan propagandalar, kiliselerin teşviki ve kurulan cemiyetlerin çalışmaları ile Ermeniler arasında hem milliyetçilik bilinci gelişti ve hem de Osmanlı Devleti'nden ayrılıp Büyük Ermenistan'ı kurma fikri yayılmaya başladı. Bu faaliyetlerin İzmit Sancağı'nda da etkisi kısa sürede hissedilmeye başlandı. Kurulan çetelerin Türk halkına ve devlet görevlilerine saldırıları giderek artmaktaydı. Ermeniler Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na İttifak Devletleri safında katılmasını bir fırsat olarak görmeye başladılar ve faaliyetlerini arttırdılar. Bu durum karşısında Osmanlı Devleti tehcir kararı almak zorunda kaldı.

Tehcir uygulamalarında önce siyasi faaliyetlere bulaşan veya destek veren Ermeni grupları göç ettirilirken Katolik mezhebine mensup olanlar ve Osmanlı Devleti kurumlarında çalışanlar ve aileleri göç ettirilmemiştir. Ancak ilerleyen süreçte yol güzergâhı olan İzmit'te bu Ermenilerden de devlet aleyhinde faaliyetlere katılanlar olunca tehcir uygulaması bütün Ermenilere uygulanmıştır. 1915-1916 yıllarında İzmit Sancağı'ndaki Ermeniler Suriye'nin doğusu ve Musul'un batısındaki bölgelere göç ettirilmişlerdir. Tehcir kararı kaldırılınca da tekrar eski yerlerine döndürülmüşlerdir. Bu göç-gelişler sırasında çeşitli sebeplerle Ermenilerden bir kısmı hayatını kaybetmiştir. Tehcirden dönenlere kendi mal ve mülkleri iade edildiği gibi tohumluk buğday, arpa ev eşyası vs. yardımı yapılmıştır. Ermenilerin tehcir uygulamalarıyla ilgili şikâyetleri neticesinde açılan davalardan birisi de İzmit Tehciri Davasıdır. Bu davada bazı kişiler çeşitli cezalara çeşitli cezalara çarptırılmışlardır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı, Ermeniler, İzmit Sancağı, Tehcir Kanunu.

Abstract

İzmit had been separated from Vilayet of Hüdavendigâr and had become governed as a separate Sanjak since 1888. According to 1914 census, Sanjak's population was approximately 325.000 in which there were 55.000 Armenians. Amongst the Armenian population who had been in pleasant relations with Turks for centuries, activities against the Ottoman Empire were increased by the incitements of foreign forces in late 19th century. Nationalist ideas and idea of founding Great Armenia by separating it from Ottoman Empire became more and more popular among the Armenian minorities through the propagandas, provocation of Armenian Church and works of Armenian associations.

Impacts of those activities became revealed in İzmit Sanjak too. Attacks of Armenians to state officials and to the populace were increased. Armenians had seen the alliance of Ottoman Empire with central powers in WW-I as an opportunity and raised their seperative activities. Due to the violent actions of Armenian mobs, the Empire had to impose the Law of Deportation. During the enforcement of the law, priority to deportate was given to the ones who had attended to the violent political actions or supported them; and Armenians who were Catholic or who serve the state and their families were not subject to the Law of Deportation.

In the upcoming days; Armenians from those parties in İzmit -which is located on deportation route-, who had been loyal to the state and not subject to the law, were found committed crimes against public; therefore the Law of Deportation began to be enforced to all Armenians. In 1915-16, Armenians from İzmit Sanjak were deported to the territories in the east of Syria and in the west of Mosul Vilayet. They were brought back to their former territories after cassation of the law. During that traffic of population, some of the deported Armenians lost their lives. Armenians who had come back from deportation received back their properties and also received seed and household goods aid from the state. İzmit Deportation Case is one of the proceedings that were due to the complaints of Armenians about the enforcement of the Law of Deportation. Some officials and civilians were sentenced in tribunals of that case.

Keywords: Ottoman Empire, World War-I, Armenians, İzmit Sanjak, Law of Deportation.

Giriş

Tanzimat Dönemi'nde yapılan Osmanlı idari yapılanmasında önce Hüdavendigâr Vilayeti'ne bağlı olan İzmit Sancağı, 1888'den bağımsız sancak olarak yönetilmeye başlanmıştır¹.

İzmit Sancağı'nda Müslümanlardan (Türkler, Arnavutlar, Boşnaklar v.s) Ortodoks Rumlar ile Ortodoks Ermeniler, Protestan Ermeniler, Gregoryen Ermeniler, Yahudiler, Çingeneler yaşamaktaydı. Ermenilerin önemli bir kısmı, XVI.yy. sonu ve XVII.yy. başında cereyan eden Osmanlı-İran Savaşları sırasında Kafkasya ve İran'dan göç ederek bölgeye yerleşmişlerdir. Bunlardan önce, Lusignalıların saldırısından kaçan Kilikya Ermenilerinden de bir kısmı burada yerleşmişlerdi². Ermeni göçlerine, daha sonraki dönemlerde Kafkasya'dan İran ve Rus baskısıyla göç edenler de eklenecektir. Ermenilerin önemli yerleşim yerleri Akmeşe (Armach), Bahçecik (Bardızağ), Yuvacık ve Arslanbey'dir³.

İzmit Sancağı'nın demografik yapısına bakıldığında Vital Cuinet'in tespitlerine göre XIX.yy. sonlarında nüfusun dağılımı şöyledir⁴: 129.715'i Müslüman, 40.795'i Rum, 48.635'i Ermeni, 2.500'i Yahudi, 1.115'i Çingene olmak üzere toplam 222.760 kişi.

1914 nüfus sayımına göre İzmit Sancağı'nın nüfusu 325.153 kişi olup bunun 226.859'u Müslüman, 40.048'i Rum, 55.403'ü Ermeni ve kalanı diğer unsurlardan oluşmaktaydı⁵.

Gelişen olaylar ve Hükümetin savaş ilanı yurtiçinde yankı bulmuş ve alınan bu karara destek için gösteriler yapılmıştır. Bu gösterilerin yapıldığı yerlerden birisi de İzmit Sancağı'dır. 10 Aralık 1914 tarihinde İzmit'te yapılan mitinge çeşitli etnik ve dini gruplara mensup binlerce kişi katılmıştır. Miting sonrasında halk, önde Cemiyet-i Hayriye ve Ermeni Mektebi Mızıkaları ve öğrenciler olduğu halde Hükümet Konağı'na kadar yürümüştür. Burada savaş ilanından duyulan heyecanla, gerek mal ve gerek can bakımından Hükümete destek ifade eden konuşmalar yapılmış ve sloganlar atılmıştır. Mutasarrıf Mazhar (Müfit) Bey, halka desteklerinden dolayı teşekkür konuşması yapmış ve yapılan bu tezahüratı övmüştür⁶. Gösterilere Ermenilerin de katılmaları dikkat çekicidir. Karardan duyulan sevincin sebebinin Osmanlı Devleti'nin savaşı kazanması için değil de savaş ortamında milli emellerini gerçekleştirmeye fırsat bulacakları ümidinden ileri geldiğini daha sonra meydana gelen olaylar gösterecektir.

Dâhiliye Nezareti, 15 Kasım 1914 tarihinde İzmit Mutasarrıflığı'na gönderdiği telgrafta, İzmit'e tabi Arslanbey, Döngel, Yuvacık ve Bahçecik köylerinde yaşayan Ermenilerin elinde çok miktarda silah ve mühimmat bulunduğu şeklinde gelen haberlerin araştırılmasını istemiştir. 26 Aralık'ta verilen cevapta; Ermenilerle meskûn bu köylerde jandarma tarafından yapılan

¹ Besim Darkot, "İzmit", *İslam Ansiklopedisi*, c.5/2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1993, s.1252.

² Avni Öztüre, *Nicomedia Yöresindeki Yeni Bulgularla İzmit Tarihi*, İstanbul, 1981, s.132.

³ Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie*, c.IV, Paris 1895, s.310-311; Avni Öztüre, *age.*, s. 131-136.

⁴ Vital Cuinet, *age.*, s.307.

⁵ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, Tarih Vakfı Yurt Yay, İstanbul, 2003, s.222-223. Talât Paşa'nın kayıtlarında 1914-1916 yıllarında İzmit Sancağı'ndaki Ermeni nüfusuyla ilgili 56.115 rakamı mevcuttur. Bkz: Murat Bardakçı, *Talât Paşa'nın Evrak-ı Metrûkesi*, Everest Yay., İstanbul, 2008, s. 108-109; Ermeni Patrikhanesi kayıtlarına göre İzmit Sancağı'ndaki Ermenilerin sayısı 61.675'tir. Bkz: Hikmet Özdemir ve Diğerleri, *Ermeniler Sürgün ve Göç*, TTK.Yay., Ankara, 2005, s.22.

⁶ *BOA.DH.EUM.VRK. D: 13, V: 80*. Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne bağlılık yönündeki çabaları savaşın başlamasından önce de yaşanmıştı. Padişahın tahta çıkışının yıldönümü münasebetiyle Saraya bağlılık telgrafi gönderenler arasında diğer azınlık yöneticilerinin yanında Eski Ermeni Patriği Toryan ve İzmit Ermeni Marhasası da yer almaktaydı. Bkz: *BOA.İ.MBH. D: 15, V: 1332 C 005*.

aramalarda bazı evlerde ve Armach (Akmeşe)'da kilise içinde silah ve cephane bulunduğu, idare-i örfiye (sıkıyönetim) ilan edilen sancakta silahların teslim edilmesi yönünde yapılan tebligata uyulmadığı belirtilmiştir⁷.

a) Tehcir Kanunu Kapsamında İzmit'te Yaşayan Ermenilerin Sevki

Savaşın başlaması ile birlikte azınlıklarda hareketlenmeler başlamıştır. İzmit ve çevresindeki Ermeniler teşkilatlanıp silahlanmışlardır. Karadeniz Ereğlisi'nin Rus donanması tarafından bombalanması üzerine isyan etmişlerdir. Yapılan aramalarda İzmit ve Adapazarı civarında çok sayıda bomba, tüfek, tabanca, asker ve jandarma elbisesi ele geçirilmiştir. Yakalanan çeteciler Rus donanmasının Sakarya Nehri ağzına çıkarma yapması durumunda topyekûn saldırıya geçeceklerini itiraf etmişlerdir. Bazı komitacılar Bursa ve Yalova taraflarına kaçmışlardır⁸.

Ermenilerin yaşadıkları bütün bölgelerde silahlanma, isyan, saldırı, yağma, katil ve benzeri olayların artması nedeniyle Osmanlı Hükümeti 24 Nisan 1915'te Ermeni kuruluşlarının kapatılması ve ikibinden fazla komitecinin tutuklanmasına karar vermiştir. Bu uyarı da bir işe yaramayınca Meclis-i Vükelâ, 14 Mayıs 1331/27 Mayıs 1915 tarihli "*Vakt-i Seferde İcraat-ı Hükümete Karşı Gelenler İçin Cihet-i Askeriyece İttihaz Olunacak Tedabir Hakkında Kanun-ı Muvakkat*"'i yani Tehcir Kanunu'nu kabul etmiştir⁹.

Çeşitli vilayet ve sancaklardan tehcir edilen Ermenilerin iskan edilecekleri yerler özenle seçilmiş ve cephelelerden uzak bölgeler tercih edilmiştir. Buna dair 5 Temmuz 1915 tarihinde vilayet ve sancaklara gönderilen telgrafta tehcir edilen Ermenilerin iskan edilecekleri yerler şu şekilde belirtilmiştir: Musul Vilayeti'nin güney ve batı kısımları, Zor Sancağı'nın güney ve batı kısımları, Halep Vilayeti'nin doğu, güney ve güneydoğu kısımları ile Suriye Vilayeti. Bu tamim telgrafta yerleştirilecek Ermenilerin yerli Müslüman halkın %10'unu geçmemesine dikkat edilmesi istenilmiştir¹⁰.

Dâhiliye Nezareti Ermenilerin sevklerinin gelişigüzel yapılmaması ve mağduriyetler yaşanmaması için çeşitli defalar yerel yetkilileri uyarmıştır. Nitekim 29 Haziran 1915 tarihinde vilayet ve sancaklara gönderilen tamim telgrafta; sevklerin bir düzen içerisinde yapılması, nereden, hangi tarihte, ne kadar Ermeni sevk edildiğinin, nereye gönderildiğinin ve köy ve kasaba halklarının tamamen/kısmen tehcir edildiğinin Dâhiliye Nezareti'ne bildirilmesi istenilmiştir¹¹.

Tehcir Kanunu'nun uygulanması için hazırlıklara başlandığı dönemde İzmit Serpiskopos'u Estapanos, 30 Temmuz 1331/12 Ağustos 1915 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta; Padişah'ın, Osmanlı Hanedanı'nın ve Hükümet üyelerinin Ramazan Bayramını tebrik ettikten sonra 42 senedir yürüttüğü görev süresi boyunca Hükümet'e bağlılıkta devam ettiğini belirttiği Ermeni cemaatinin tehcir edilmeyerek yerinde bırakılmasını veya yakın bir bölgede iskân edilmeleri konusundaki temennilerini dile getirmiştir¹². Tehcire devam edilmesinden bu başvurunun pek de dikkate alınmadığı görülmektedir.

⁷ BOA.DH.EUM.2.Şb. D: 2, V: 67-A.

⁸ Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehciri*, Yüzüncü Yıl Ün. Yay. Ankara, 1990, s.92.

⁹ *Takvim-i Vekayi*, No: 2189 (19 Mayıs 1331), s.1; *Düstur*, Tertip: 2, C. 7, Dersaadet, 1336, s. 609.

¹⁰ BOA.DH.ŞFR. D: 54, V: 315.

¹¹ BOA.DH.ŞFR. D: 54, V: 412.

¹² BOA.DH.EUM.2.Şb. D: 10, V: 1.

Dâhiliye Nezareti, sevk işlemini belirli bir düzen içerisinde yapmaya çalışmıştır. Nezaretten 4 Ağustos 1915 tarihinde İzmit Mutasarrıflığı'na gönderilen ve "bizzat halli" ibareli şifreli telgrafta; "Livâ dâhilindeki Ermenilerin kâmilen ihrâcı ve yalnız Adapazarı, İzmit ve Bahçecik Ermenilerine müsaade itasıyla kendilerinin bu müddetin iktizasından (sürenin bitiminde) sonra sevkleri" istenilmektedir¹³.

Tehcir sırasında İzmit, Adapazarı ve Bahçecik'te yaşayan Ermenilere bir hafta süre tanınmış ve bu konuda gerekli tebligat yapılmıştı. Bazı siyasi sebeplerden dolayı Adapazarı'nda yaşayanların bir kısmı önceden yola çıkarılmışlardır (9 Ağustos 1915)¹⁴. Bahçecik'teki okul öğrencileri ailelerinin yanına gönderilmiştir (10 Ağustos 1915)¹⁵. Daha sonra Bahçecik'te yaşayan Ermeniler için verilen bu süre 15 güne çıkarılmış, asker ve doktor olarak istihdam edilenlerin sevkleri ertelenmiştir (15 Ağustos 1915)¹⁶. Osmanlı Bankası şubelerinde çalışanlara ise bir ay süre verilmiştir¹⁷.

İzmit Sancağı'ndan tehcir edilen Ermeniler trenle Eskişehir'e sevk edilmekte ve orada bazen beklemler yaşanmaktaydı. Bu durum hem güvenlik açısından sıkıntılara neden olmakta ve hem de Ermenilerin mağduriyetlerine sebep olmaktaydı. Bunun önüne geçilmesi için Dâhiliye Nezareti 17 Ağustos 1915'te İzmit Mutasarrıflığı'na bir telgraf göndererek, demiryolu şirketi ile görüşülmesi, İzmit Sancağı'ndan sevk edilecekler Konya'ya kadar bilet temin edilmesi, Eskişehir ve diğer istasyonlarda duraksamalar yaşanmaması istenilmiştir¹⁸.

Tehcir Kanununun kabulünü takip eden 2-3 ay zarfında İzmit Sancağı'nda sevkîyatın önemli ölçüde tamamlandığı 45.000 civarında Ermeni'nin sevk edildiği anlaşılmaktadır. Bu konuda Mutasarrıf Mazhar Bey tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 17 Ağustos 1915 tarihli şifreli telgrafta sancak dâhilindeki uygulamalara dair şu bilgiler verilmektedir¹⁹: "*İzmit ve Adapazarı kasabalarında bulunan onsekiz bin râddesindeki Ermeniler bilâ-hâdisse (sorunsuz, olaysız) ve sükûnetle Konya'ya sevk edildi. Kandıra ve Geyve ve İznik kazalarındaki Ermeniler tamamen sevk olunmuştur. Elyevm Karamürsel'deki iki karye de ihraç edilmektedir. Şimdiye kadar sevkîyat kırbeş bine baliğ olmuştur. Liva dâhilinde yalnız sekiz karye kalmıştır. Bunlar da bir hafta zarfında sevk olunacaktır.*"

Kısa süre içerisinde kalan Ermenilerin de sevk edildiği anlaşılmaktadır. Mutasarrıflıktan Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 17 Eylül 1915 tarihli telgrafta; "*Merkez ve mülhakâтта bulunan ellisekiz bin (58.000) raddesindeki Ermeniler kâmilen (tamamı) sevk edilmiş olup livâ dâhilindeki istasyonlarda mütehaşşid (birikmiş) Ermeni olmadığı maruzdur*" denilerek İzmit Sancağı için sevkîyat işleminin tamamlandığı belirtilmektedir²⁰. Bununla birlikte tehcir sırasında ailelerinden bazı kişilerin hastalanması sebebiyle sevkleri ertelenenler ve çeşitli

¹³ BOA.DH.ŞFR. D: 54-A, V: 264.

¹⁴ BOA.DH.ŞFR. D: 54-A, V: 340.

¹⁵ BOA.DH.ŞFR. D: 54-A, V: 353.

¹⁶ BOA.DH.ŞFR. D: 55, V: 22.

¹⁷ BOA.DH.ŞFR. D: 55-A, V: 151.

¹⁸ BOA.DH.ŞFR. D: 55, V: 70.

¹⁹ BOA.DH.ŞFR. D: 484, V: 59.

²⁰ BOA.DH.EUM.2.Şb. D: 68, V: 67; BOA.DH.ŞFR. D: 489, V: 57. İzmit Mutasarrıflığı'nın telgrafla gönderilen raporlarında 58.000 civarında Ermeni'nin tehcir edildiği belirtilirken, Talat Paşa'nın kayıtlarında İzmit'ten sevk edilen Ermenilerin sayısı 54.370 kişi olarak yer almaktadır. Bu fark; Talat Paşa'nın bu kayıtları tuttuğu tarihte sevkîyatın devam ediyor olması ihtimalinden kaynaklanmış olabilir. Çünkü Talat Paşa'nın defterinde o kayıtların ne zaman tutulduğu belirtilmemektedir. Bkz: Murat Bardakçı, *age.*, s. 76-77.

sebeplerle yoldan geri döndürülenler dâhil olmak üzere Ermenilerden yaklaşık 200 ailenin Adapazarı'nda buldukları raporlara yansımıştır (20 Ekim 1915)²¹.

İzmit Sancağı'ndan tehcir edilen yaklaşık 58.000 Ermeni'nin nerelerde iskân edildikleri tam olarak tespit edilemese de Talât Paşa, sevk edilenlerden 9.464 İzmitli Ermeni'nin nerede bulduklarına dair şu bilgileri vermektedir²²: Kütahya 300, Eskişehir 386, Bolu 155, Karahisar-ı Sâhip 565, Adana 82, Beyrut 22, Konya 4399, Aydın 116, Suriye 797, Zor 85, Halep 862, Urfa 309, Ankara 3, Musul 607, Niğde 776.

Diğer yerlerden olduğu gibi İzmit'ten tehcir edilen Ermenilerin iskân edildiği yerlerden birisi de Zor Sancağı idi. Şubat 1916'da Zor Sancağı'na İzmit, Samsun, Antep'ten 3000 civarında Ermeni muhacir gelmiştir²³.

Ermenilerin gidiş-dönüşleri sırasında bazı memurların suiistimallerine dair iddialar gündeme gelmiştir. Ereğli'den İzmit'e dönen Ermenilerden bilet paraları alındığı halde bilet verilmediği şeklindeki iddialar üzerine Dâhiliye Nezareti'nce, Konya'da bulunan İskân-ı Muhacirin Müdürü Şükrü Bey'den tahkikat yapılarak sonucunun bildirilmesi istenilmiştir (5 Eylül 1915)²⁴.

Tehcir uygulanırken böyle iddiaların gündeme gelmesi üzerine Meclis-i Vükelâ, bu tür olaylara karışanların tespiti ve Divan-ı Harplere sevki için Tahkikat Komisyonları kurulmasını kararlaştırmıştır. Bu çerçevede Hüdavendigâr ve Ankara Vilayetleri ile İzmit, Karesi, Eskişehir, Karahisar-ı Sahip, Kayseri ve Niğde Sancakları bir bölge olarak belirlenmiş ve Mahkeme-i Temyiz Reisi Hulusi Bey'in başkanlığında, Şura-yı Devlet azalarından Haşim ve Jandarma Binbaşı Galip Beylerden oluşan bir heyet görevlendirilmiştir (29 Eylül 1915)²⁵.

Tehcir edilen Ermenilerden bazılarının çeşitli gerekçelerle geri dönmek için başvuruları olmuştur. Adapazarı'ndan tehcir edilen Ermenilerden Papaz Mikail Eskişehir'de iken rahatsızlanmış ve yapılan muayenesinde kaplıca tedavisinin yararlı olacağı önerilmiştir. Bunun üzerine Papaz Mikail, Dâhiliye Nezareti'ne bir arzuhal ile başvurarak Adapazarı'na bağlı Akyazı'daki kaplıcada tedavi görmesi için izin istemiştir. Ancak yapılan yazışmalardan sonra Papaz Mikail ile zevcesi Meryem ve kızı Takoki'nin Adapazarı'na dönmek için yaptıkları başvuru Dâhiliye Nezareti'nce uygun bulunmamış ve bu yönde İzmit ile Eskişehir Mutasarrıflıklarına talimat verilmiştir²⁶.

Din adamlarından komitalara üye olup zararlı faaliyetlere katılanlar da tehcire tabi tutulmuşlardır. İzmitli rahip Artin Kötezyan Halep'e sevk edilmiştir. Ermeni Katogigosuğu bu rahibi Patrikhane Meclisi üyeliğine seçmişse de Dâhiliye Nezareti zararlı faaliyetleri bildiği için bu seçimi onaylamamıştır (14 Nisan 1917)²⁷.

²¹ BOA.DH.ŞFR. D: 494, V: 39.

²² Murat Bardakçı, *age.*, s. 111-140.

²³ BOA.DH.EUM.2.Şb. D: 69, V: 8; BOA.DH.ŞFR. D: 60, V: 269.

²⁴ BOA.DH.ŞFR. D: 55-A, V: 72.

²⁵ BOA.MV. D: 199, V: 35.

²⁶ BOA.DH.EUM.2.Şb. D: 57, V: 10; BOA.DH.EUM.2.Şb. D: 54, V: 67.

²⁷ BOA.DH.EUM.2.Şb. D: 54, V: 67.

Tehcir kapsamında sevkiyatın yanında suç işleyen ve kalebentlik cezasına bazı Ermenilerin de İzmit'ten Konya'ya sevk edildikleri ve daha sonra da Karahisar-ı Sahip'e gönderildikleri görülmektedir (21 Haziran 1916)²⁸.

Tehcir edilen Ermenilerin iâşe masrafları İskân-ı Aşâir ve Muhacirin Müdiriyeti'nin Muhacirin Tahsisatından karşılanmıştır. Bu çerçevede 1915 yılında İzmit Sancağı'na 150.000 kuruş gönderilmiştir²⁹. Bu ödenekten, başka muhacirlere de harcama yapılması üzerine Dâhiliye Nezareti'nden İzmit Mutasarrıflığı'na gönderilen 16 Ağustos 1916 tarihli telgrafta; sadece tehcir edilen Ermenilerin sevk ve iâşe masraflarının Muhacirin Tahsisatından karşılanması emredilmiştir³⁰.

Tehcir sırasında yaşanan önemli olaylardan birisi de ihtida (İslam Dinine girme) hareketleridir. Yalnız bu ihtida olaylarının tamamının samimi olduğunu söylemek zordur. Tehcirden veya diğer olumsuzluklardan kurtulmak amacıyla mühtedi rolü oynayanlara da rastlanmıştır. İzmit'te ihtida ettikleri için İttihat ve Terakki Darüleytamı Tal'atiye (Talat Paşa'nın ismine izafeten) Şubesi'ne kaydedilen üç Ermeni sahte kimlikle Adana'ya kaçarken Eskişehir'de yakalanmışlardır. Hasan (nam-ı diğer Avadis, Halep 1319 doğumlu), Ali (nam-ı diğer Kirkor, Adana 1320 doğumlu) ve Osman (nam-ı diğer Arşak, Erzurum 1319 doğumlu) isimli şahıslar soruşturma için İzmit'e iade edilmişlerdir (Şubat 1918)³¹.

İzmit'teki bütün Ermenilerin sevk edilmeleri dışarıya farklı bir şekilde yansıtılmıştır. Romanya'da yaşayan Harotyun Kirkor adında bir Ermeni tarafından Fransa'nın Haver kentinde yaşayan Serkis Pastırmacıyan'a gönderilen mektupta "İzmit'ten Kafkas hududuna kadar bir tek Ermeni kalmadığı", bir kısmının öldürüldüğü kaydedilerek bu durum bir felaket olarak nitelendirilmekte ve fırsat ele geçtiğinde "Biz de onun on mislini bi'l-mukabele yapacağız" denilmektedir³².

Doğal olarak tehcir sırasında Ermeniler çeşitli sıkıntılar çekmişlerdir. Ancak bu durum dolayısıyla Osmanlı Devleti'ne yöneltilen iftiralara cevap niteliğinde bir gelişme İzmit tehcirinde yaşanmıştır. İzmit ahalisinden olup diğerleri gibi Konya'ya gönderildiği halde firar ederek İstanbul'a gelen Vahram veledi Agop polisler tarafından yakalanarak tekrar Konya'ya gönderilmiştir. Ancak Konya'da hastanede yapılan muayenede, Agop'un psikolojik rahatsızlığı tespit edilmiştir. Konya'da tedavisi mümkün olmadığı için Konya Valiliği 19 Ocak 1918 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne bir yazı göndererek, Agop'un tedavisi için İstanbul'a veya bîmarhanesi (ruh ve sinir hastalıkları hastanesi) bulunan bir şehre gönderilmesini talep etmiştir³³.

b) Tehcir Uygulamasında İstisnalar

Tehcir Kanunu bütün Ermenilere uygulanmamıştır. Zararlı faaliyetlere bulaşmamış olan din adamları, Katolik ve Protestan mezheplerine mensup olanlar, demiryolu, dokuma fabrikası ve orduda görevli bazı Ermeniler tehcir edilmemişlerdir.

²⁸ BOA.DH.ŞFR. D: 65, V: 48.

²⁹ Kemal Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917*, TTK.Yay., Ankara, 2005, s.101.

³⁰ BOA.DH.ŞFR. D: 67, V: 24.

³¹ BOA.DH.EUM.2.Şb. D: 48, V: 56.

³² BOA.DH.EUM.2.Şb. D: 68, V: 61. Sansür Memurluğu tarafından ele geçirilen bu mektup 23 Ağustos 1331/5 Eylül 1915 tarihinde Müfettişliği'ne takdim edilmiştir. İlginç olan Sansür Memurunun "Artin" isimli bir başka Ermeni olmasıdır.

³³ BOA.DH.EUM.2.Şb. D: 47, V: 32.

Tehcir sırasında din adamları tehcir edilmemişlerdir. Ermeni Patrikhanesi'nin İzmit ve Bahçeçik'te bulunan rahip ve rahibelerin İstanbul'a gitmelerine izin verilmesi yönündeki talebi üzerine Dâhiliye Nezareti, bu kişilerin İstanbul'a gitmelerine izin verilmesi veya buldukları yerde kalmaları konusunda İzmit Mutasarrıflığı'ndan görüş sormuştur (17 Ağustos 1915)³⁴. Özellikle zararlı faaliyetleri ile dikkati çeken din adamlarının kontrol altında tutulmalarına özen gösterilmiştir. Nitekim İzmit Ermeni Marhasası Piskopos Ovakimyan'ın İzmit'teki icraat ve Hükümet aleyhindeki faaliyetleri bilindiği için bu kişinin İstanbul'a gitmesine izin verilmemesi istenilmiştir³⁵.

Kanunun uygulanışı sırasında karışıklıklar yaşanması üzerine vilayet ve sancaklara 1 Haziran 1915 tarihinde Dâhiliye Nezareti'nden gönderilen telgrafta; Ermenilerin uzaklaştırılması ve tutuklanması yönündeki tebligatın sadece suç işleyenlere yönelik olduğu, bütün Ermenileri kapsamadığı kaydedilmiştir³⁶.

Tehcirin ilk aşamalarında Katolik ve Protestanların istisna tutuldukları görülmektedir³⁷. Dâhiliye Nezareti 23 Ağustos 1915'te Eskişehir Mutasarrıflığı'na gönderdiği telgraf emrinde; İzmit'ten gönderilen Katolik ve Protestan Ermenilerin sayısı çok değilse geri iadelerini emretmiştir³⁸. Ancak 30 Ağustos 1915 tarihinde gönderilen diğer bir telgrafta; "*Ermeni Katolik ve Protestanlardan İzmit ve sair mahallerden oraya gönderilenlerin iadesi icap etmez. Emrin gidenlere şümulü yoktur*" denilerek daha önce sevk edilen Katolik ve Protestan Ermenilerin iade edilmemesi istenilmiştir³⁹. Bununla birlikte bu Ermenilerden bir kısmının İzmit'e geri döndükleri görülmektedir. 9 Eylül 1915'te İzmit Mutasarrıflığı'na gönderilen telgrafta; "*Avdet eden Ermeni Katolik ve Protestanların adedi pek az ise evlerine yerleştirilmeleri, çok ise taksimleri lazımdır*" denilmektedir⁴⁰.

Ermeni mebusların ve ailelerinin tehcir edilip edilmeyecekleri konusu gündeme gelmiş ve Dâhiliye Nezareti vilayet ve mutasarrıflıklara gönderdiği 15 Ağustos 1915 tarihli tamim ile "Ermeni mebus ve ailelerinin ihraç edilmemeleri" yönünde emir vermiştir⁴¹.

Çeşitli kuruluşlarda çalışan Ermenilerin tehcir edilip-edilmeyecekleri tartışılan konulardan birisini oluşturmuştur. Hükümet bu konuda alınacak kararları görüşmek üzere bir komisyon kurmuş ve komisyon karar alınca kadar bu tür kişilerin tehcir edilmemelerini istemiştir⁴². Bu çerçevede demiryolu şirketinde ve İzmit Çuha Fabrikası'nda çalışan Ermenilerin yerlerine yeni personel alınca kadar tehcirlerinin ertelenmesi, ancak zararlı faaliyetlerinin engellenmesi için, işlerine mani olmayacak şekilde ve yüzde beşi geçmemek üzere aileleriyle birlikte Müslüman köylerine iskân edilmeleri kararlaştırılmıştır (7 Ağustos 1915)⁴³. Bu konuyla ilgili olarak 28 Ağustos 1915 tarihinde gönderilen telgrafta da; ulaşımın aksamaması için Anadolu

³⁴ BOA.DH.ŞFR. D: 55, V: 56.

³⁵ BOA.DH.ŞFR. D: 54-A, V: 273.

³⁶ BOA.DH.ŞFR. D: 53, V: 201.

³⁷ BOA.DH.ŞFR. D: 55, V: 20; BOA.DH.ŞFR. D: 55, V: 292.

³⁸ BOA.DH.ŞFR. D: 55, V: 169.

³⁹ BOA.DH.ŞFR. D: 55, V: 321.

⁴⁰ BOA.DH.ŞFR. D: 55-A, V: 205.

⁴¹ BOA.DH.ŞFR. D: 55, V: 19.

⁴² BOA.DH.ŞFR. D: 56, V: 156. 29 Ağustos 1915'te yapılan tebligattan sonra yaşanan karmaşa üzerine Dâhiliye Nezareti 18/19 Eylül 1915 tarihinde çeşitli vilayet ve livalara gönderdiği telgrafta; bu şekilde çeşitli kuruluşlarda çalışan Ermenilerin, büyük peder ve büyük valideleri, peder ve valideleri, kendi aileleri, çocukları, küçük kardeş ve evlenmemiş olan kız kardeşlerinin, kayınpeder ve kayınvalidelerinin tehcir edilmemelerini istemiştir. BOA.DH.ŞFR. D: 56, V: 77.

⁴³ BOA.DH.ŞFR. D: 54-A, V: 293; BOA.DH.ŞFR. D: 54-A, V: 294.

Demiryolu Şirketi'nde çalışan Ermenilerin yerlerine başkaları bulununcaya kadar görevlerine devam etmeleri, askeri yetkililerin muvafakati olmaksızın çalışanların ve ailelerinin sevk edilmemeleri istenilmiştir⁴⁴.

Diğer taraftan İzmit Mensucat Fabrikası'nda çalışan Ermeni sanatkârların yerine Müslüman personel yetiştirilinceye kadar Ermenilerin istihdamına devam edilmesini isteyen Harbiye Nezareti, bunlara ait mal ve mülklerin de iade edilmesini istemiştir. Harbiye Nezareti'nin bu talebi Dâhiliye Nezareti'nce de uygun bulunmuş ve İzmit Mutasarrıflığı'na gerekli tebligat yapılmıştır (10 Ekim 1915)⁴⁵.

Tehcir esnasında Osmanlı Ordusu'nda görevli Ermeni asker, subay, doktor ve diğer sağlık personeli tehirden istisna tutulmuşlardır (15 Ağustos 1915)⁴⁶. Ancak bunlardan bazılarının da zararlı faaliyetlerden geri durmadıkları anlaşılmış, suç işleyenler cezalandırılmış ve diğerlerinin de buldukları yerlerden uzaklaştırılması kararlaştırılmıştır. Örneğin İzmit Hastanesi'nde doktor iken askerlik görevi için İstanbul'a gönderilen İzmitli Doktor Yüzbaşı Armenak Hancıyan'ın casusluk yaptığı tespit edilmiştir. Bu konuda Başkumandan Vekili Enver Paşa tarafından 12 Mart 1917 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen tezkerede orduda görevli Ermeni doktorlardan İzmitli Hancıyan'ın işlediği suçlar dolayısıyla Divan-ı Harbe verilmesi için (İstanbul) Merkez Kumandanlığı'na emir verildiği belirtilmekte ve bu şekilde zararlı faaliyetlerde bulunan diğer Ermenilerin de görevlerinden ve buldukları yerlerden uzaklaştırılmaları için gerekli tebligatın yapılması istenilmektedir⁴⁷.

Tehcir kapsamında İzmit'ten çıkarılan ve iskân yerlerine gitmekte olan Ermenilerden bazılarının da yoldan geri döndürüldüğü, bir bakıma tehirden istisna tutuldukları anlaşılmaktadır. Tehcir edilen Aramya Haçator Efendi isimli bir Ermeni 11 kişilik ailesi ile birlikte tekrar İzmit'e dönmüştür (4 Ekim 1915)⁴⁸. Yine tehcir kapsamında İzmit'ten sevk edilen ve Konya Ereğlisi'nde bulunan Aşçıyan ve Bulutyan/Belutyan aileleri, Dâhiliye Nezareti'nin 1 Eylül 1915 tarihli emri ile İzmir'e gönderilmişlerdir⁴⁹.

Genel olarak Ermeniler Hükümet tarafından belirlenen yerlere sevk edilmişlerdir. Ancak arada bu durumdan istisna tutulanlar da vardır. İzmit Ermeni Marhasalığı görevinde bulunan ve diğer Ermenilerle birlikte Halep'e bağlı Meskene'ye sevk edilmiş olan Serpiskopos İstepanos, yaşlılığı dolayısıyla Kudüs'te ikametine izin verilmesini talep etmiştir. Ermeni Patrikhanesi ve Adliye Nezareti vasıtasıyla Dâhiliye Nezareti'ne ulaşan bu istek Talat Paşa tarafından uygun bulunmuş ve Halep Vilayeti'ne gerekli tebligat yapılmıştır. İstepanos 27 Temmuz 1916'da Kudüs'e gönderilmiştir⁵⁰.

Yukarıda da belirtildiği üzere tehirden istisna edilenler, yoldan geri döndürülenler veya başka yerlerden sevk edilip de İzmit Sancağı'nda geçici bir süre için bulunanlar dahil olmak üzere İzmit'te belirli bir Ermeni nüfus bulunmaktaydı. 1916 Ocak ayına gelindiğinde ise İzmit Sancağı'nda bulunan Ermenilerin sayılarıyla ilgili şu bilgilere ulaşılabilmektedir⁵¹: Dâhiliye Nezareti'nin 22 Aralık 1915 tarihli tebligatı üzerine sevk olunmayıp kalmış veyahut bir suretle

⁴⁴ BOA.DH.ŞFR. D: 55, V: 318.

⁴⁵ BOA.DH.EUM.2.Şb. D: 12, V: 21.

⁴⁶ BOA.DH.ŞFR. D: 55, V: 18.

⁴⁷ BOA.DH.EUM.2.Şb. D: 38, V: 3.

⁴⁸ BOA.DH.ŞFR. D: 56, V: 276.

⁴⁹ BOA.DH.ŞFR. D: 55, V: 345.

⁵⁰ BOA.DH.EUM.2.Şb. D: 29, V: 38.

⁵¹ BOA.DH.ŞFR. D: 504, V: 17.

Eskişehir'den gelmiş olarak 522 ve Karaağaç ahalisinden olup Konya'dan döndürülen ve haklarında yeni emir beklendiği için alıkonulan 11 Ermeni mevcuttur. Vaktiyle kâmilen sevk olunup da sonradan iade olunanlar, demiryolu çalışanları ve asker aileleriyle beraber İzmit Sancağı dâhilinde bulunan Ermenilerin toplam sayısı 3002 kişidir.

Talât Paşa'nın kayıtlarında; İzmit Sancağı'nda 3880 yerli ve 142 yabancı Ermeni bulunduğu ve 9.464 Ermeni'nin de başka yerlere sevk edildiği bilgisi yer almaktadır. İzmit'te bulunan yerli Ermenilerin sayısı konusunda, İzmit Mutasarrıflığı'ndan Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 26 Şubat 1917 tarihli raporla Talât Paşa'nın kayıtları birbirini doğrulamaktadır. Çünkü bu raporda; 146 ve yerli 3880 kişi dâhil olmak üzere Şubat-1917'de İzmit Sancağı'nda bulunan Ermenilerin toplam sayısı 4026 kişi olarak yer almaktadır⁵².

c) Tehcir Uygulaması Sırasında Yaşanan Saldırlara ve Firarlara Karşı Alınan Tedbirler

Tehcir sırasında yurtdışına kaçmaları önlemek için de gerekli tebligat yapılmıştır. Aslında bu tedbirler tehcir öncesinde alınmaya başlanmıştır. Nitekim, 24 Nisan 1915 tarihinde Dâhiliye Nezareti'nden vilayet ve İzmit de dahil olmak üzere mutasarrıflıklara gönderilen telgrafta; Hükümetçe şüpheli görülenlere ve özellikle faal komitacılara seyahat varakası verilmemesi ve yurtdışına çıkışlarına engel olunması istenilmektedir⁵³. 21 Ağustos 1915 tarihinde Dâhiliye Nezareti'nden vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilen telgrafta da; hangi yaşta olursa olsun kadın-erkek hiçbir Ermeni'nin Karargâh-ı Umumi emri olmadan memleket haricine çıkarılmaması emredilmiştir⁵⁴.

Tehcir sırasında yola çıkarılan kabilelerin güvenliğini sağlamak en önemli sorunlardan birisi olarak ortaya çıkmıştır. Nitekim 28 Ağustos 1915 tarihli genelgede; Ermeni sevkiyatına memur edilen askeri birliklerin daha dikkatli olmaları istenilmiştir⁵⁵. Bütün tedbirlere rağmen tehcir edilen kabilelerden firarların önü alınamamıştır. Kaçanların yakalanması için bu kişilerin eşkâlleriyle ilgili bilgiler ilgili yerlere bildirilmiştir⁵⁶.

Hükümet bir taraftan tehciri uygularken bir taraftan da Ermenilerin sebep olduğu isyan ve saldırılarla ilgili delilleri (fotoğraf, silah vs.) toplamaya çalışmıştır. 22 Ağustos 1915'te vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilen telgrafta; Ermeniler tarafından Hükümete ve Müslüman halka yönelik saldırılar ve isyanlarla ilgili olarak elde edilen bilgilere dair telgrafla rapor verilmesi ve delillerin daha sonra posta ile gönderilmesi istenilmiştir⁵⁷.

Tehcir sırasında bile 15-20'şer kişilik Ermeni çetelerinin İzmit Körfezi kıyılarındaki ve iç bölgelerdeki Müslüman köylere yönelik olarak saldırıları Osmanlı Hükümeti'ni tedbir almaya sevk etmiştir. İzmit ve Bursa Jandarma Alay Kumandanlarının işbirliği yaparak saldırılara karşı tedbir alması istenmiştir (29 Ağustos 1915)⁵⁸. İzmit Mutasarrıfı yeterli askeri birlikle olay bölgesine gitmiş ve Bursa Jandarma Alay Kumandanı 88 kişilik bir jandarma birliği ile bölgeye

⁵² BOA.DH.EUM.2.Şb. D: 34, V: 33; BOA.DH.ŞFR. D: 546, V: 75; Murat Bardakçı, *age.*, s. 111-140.

⁵³ BOA.DH.ŞFR. D: 52, V: 95.

⁵⁴ BOA.DH.ŞFR. D: 55, V: 141.

⁵⁵ BOA.DH.ŞFR. D: 55, V: 269.

⁵⁶ BOA.DH.ŞFR. D: 60, V: 173. İstanbul'dan Adana'ya sevk edilirken Kanlıgeçit Karakolu'ndan firar eden Taşnak-Sütyun Komitesi üyesi, yazar, Muallim Ankud namıyla bilinen Kirkor Yepranosyan şöyle tarif edilmektedir: "...orta boylu, narince vücutlu, mavi gözlü, açık kumral bıyıklı, başının arka kısmında çokça saçlı, sivri burunlu, tahminen otuz iki yaşlarında ve şahsen yakışıklı...."

⁵⁷ BOA.DH.ŞFR. D: 55, V: 150.

⁵⁸ BOA.DH.ŞFR. D: 55, V: 327.

hareket etmiştir. Yapılan takip hareketi ve çatışmalar sonrasında çetecilerden bazıları öldürülmüş ve bazıları da yakalanarak Divan-ı Harb'e sevk edilmiştir(8 Eylül 1915)⁵⁹.

Ermeni çeteleri tarafından gerçekleştirilen saldırılarda tehcir edilmemiş olan bazı Ermenilerin rollerinin olması yeni tedbirlerin alınmasını gündeme getirmiştir. İzmit Mutasarrıflığı'ndan 18 Mart 1917 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği tezkerede, aileleri başka yerlere gönderilmiş olan Ermeni askerlerin liva dâhilinde istihdamlarının sakıncaları anlatılmakta ve bunlarında da nakillerinin uygun olacağı vurgulanmaktadır⁶⁰. Nitekim 6 Mayıs 1917'de İzmit Mutasarrıflığı'ndan Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda tehcirden istisna tutulan Ermenilerin çetelere yardım ve yataklık ettikleri, firar eden Ermeni askerlerin de bu çetelere katıldıkları belirtilmekte ve Amele Taburlarındaki Ermenilerin de nakilleri talep edilmektedir. 12 Mayıs'ta Mutasarrıflıktan Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen diğer bir tezkerede de; bir kısmı asker ailesi ve bir kısmı da Protestan ve Katolik oldukları için tehcirden istisna tutulan veya gönderildikleri yerlerden özel emirlerle İzmit'e iade olunanlar da dâhil olmak üzere merkez kazada 1208 Ermeni bulunduğu kaydedilmektedir. Bu Ermenilerden; erkeklerin kömürcülük ve odunculuk gibi işlerde çalıştıkları için ormanlarda gezip dolaştıkları, kadınların da Amele Taburlarındaki askerlerin çamaşırlarını yıkamak bahanesiyle askerlerle çeteciler arasında haberleşmeyi sağladıkları belirtiliyordu. Böylece hem çetelerin iaşeleri sağlanıyor ve hem de çeteleri takip için gönderilen askeri birlikler hakkında bilgi elde edildiğinden yakalanmamak için önlem alınıyordu. Daha önce verilen emir gereği tehcirden istisna tutulan Ermenilerin müteferrik bir şekilde köylere dağıtıldığı halde yine de şekâvetin önlenemediği belirtilen tezkerede, Katolik, Protestan Ermeniler ve asker ailesi olan Ermenilerin nakilleri siyaseten uygun olmadığı takdirde Adapazarı ve İznik'in uzak köylerine yerleştirilmelerine müsaade edilmesi talep edilmektedir⁶¹.

İzmit Mutasarrıflığı'nın bu yazısı ve İzmit Jandarma Kumandanlığı'nın raporları üzerine Dâhiliye Nazırı Talat Paşa imzasıyla Başkumandan Vekili Enver Paşa'ya 17 Mayıs 1917 tarihinde gönderilen "Mahremane" damgalı tezkerede, son günlerde İzmit Merkez Kaza'da meydana gelen saldırı ve cinayetlerin Sapanca'daki Amele Taburu ve İzmit'teki Çuha Fabrikası'nda çalıştıkları için tehcir edilmeyen Ermenilerden firar edenlerin kurduğu çeteler tarafından işlendiği, bunların maişetlerinin de yine taburda kalan Ermenilerce karşılandığının anlaşıldığı ve çatışmada ölü ele geçirilenlerden birisinin asker firarisi Yuvacık Köyünden Serkis oğlu adındaki kişi olduğunun tespit edilmesiyle de bunun kanıtlandığı kaydedilmektedir. Aileleri tehcir edildiği için intikam peşinde olan bu kişilerin Müslümanlara ellerinden geleni yapmaktan çekinmeyecekleri belirtilen tezkerede; bunların saldırıları yüzünden çok sayıda kadın, çocuk ve jandarmanın öldüğü, yaz mevsimi dolayısıyla dağlarda barınmalarının daha da kolaylaştığından dolayı diğerlerinden de firarların muhtemel olduğundan iki taburdaki Ermeni askerlerinin bölgeden uzaklaştırılmaları gerektiği vurgulanmıştır. Aynı konuda yine İzmit Mutasarrıflığı'nın başvurusu üzerine 21 Mayıs'ta yazılan ikinci tezkerede; Ermeni askerlerin çetelere yataklık yaptıklarına dair yeni delillerin de ele geçirildiği, çeteleri takip için gönderilen birliklerle ilgili bilgilerin çetelere sızdırılması nedeniyle gerekli önlemleri aldıkları

⁵⁹ BOA.DH.ŞFR. D: 55, V: 296; BOA.DH.ŞFR. D: 55-A, V: 170; BOA.DH.EUM.2.Şb. D: 13, V: 2. Bu takip hareketinin ayrıntıları için Hüdavendigâr Jandarma Alay Kumandanı'nın 24 Ekim 1915 tarihli uzun raporuna bakılabilir.

⁶⁰ BOA.DH.EUM.2.Şb. D: 53, V: 52. İzmit Mutasarrıflığı'nın bu tezkeresi Dâhiliye Nezareti'nce 27 Mart 1917 tarihinde Başkumandanlık Vekâleti'ne gönderilmiştir. Bkz: aynı dosya.

⁶¹ BOA.DH.EUM.2.Şb. D: 53, V: 52.

kaydedilmekte ve Ermeni askerlerinin nakli konusunda acele edilmesi istenilmektedir. Bu tezkerelere zeyl olarak Dâhiliye Nezareti'nden Başkumandanlığa yazılan 28 Mayıs 1917 tarihli tezkerede de; Serindereli Hacı Bilal kızı Hatice ve Aksafiye(?) Köyü'nden Süleyman kızı Gülizar adındaki iki kadının ile Servetiye Köyü'nden 13 yaşındaki Ahmed oğlu Cafer'in Ermeni çeteleri tarafından katledildikleri belirtilmektedir⁶².

İzmit ve çevresinde Müslüman halka yönelik saldırılar 1917 ilkbaharında yoğunluk kazanmıştır. Yapılan incelemelerde bu saldırıların Ermeni çeteleri tarafından gerçekleştirildiği ve bu çetelere de tehirden istisna tutulan (Katolik, Protestan mezhebinden olanlar veya asker ailesi olanlar) Ermenilerin yardım ve yataklık yaptıkları tespit edilmiştir. 5 Mayıs 1917 tarihinde İzmit Mutasarrıflığı'na uzunca bir rapor sunan Jandarma Tabur Kumandanı Binbaşı Osman Nuri Bey; liva dahilinde son zamanlarda yaşanan bazı olayları (Yağcılar Karakol Kumandanı Mehmet Onbaşı'nın katli, Piroğlu Köyü'nde meydana gelen çatışmada bir jandarma ile Tekye Köyü'nde bir topçu erinin yaralanması, yol kesme, baskın vs.) sıraladıktan sonra 28 Nisan'da yaşanan çatışmayı anlatmıştır. Bahçecik Takım Kumandanı Başçavuş Faik kumandasındaki jandarma ile Dumanlı Dağ mevkiinde sayıları 30-40 kadar olduğu tahmin edilen Ermeni çetesi arasında çatışma yaşanmıştır. Bölgeye Merkez Bölük Kumandanı Yüzbaşı Mahmut Bey kumandasında kuvvet gönderilmiş ve Geyve ile Sapanca'dan destek istenilmiştir. Ancak çete kaçmayı başarmış, kaçarken de çevre köylerden iki kız ve bir çocuğu da kaçırmışlardır. Jandarma Umum Kumandanlığı'ndan da destek (80 kişilik Nizamiye Müfrezesi) gönderilmiştir. Buna rağmen çetenin faaliyetleri tamamen bertaraf edilememiş, yapılan araştırmalarda çetenin iaşesinin Amele Taburlarındaki Ermeni askerler tarafından karşılandığı ve firar edenlerin de bu çetelere katıldığı anlaşılmıştır. Bilgileri veren Jandarma Tabur Kumandanı bu Ermenilerin de tehird edilmelerinin önemini vurgulamıştır. Dâhiliye Nezareti bu raporu Başkumandanlık Vekaleti'ne göndermiştir (19 Haziran 1917)⁶³.

Diğer taraftan İzmit Sancağı'na bağlı Geyve Kazası, karayolu ve demiryolu ulaşımı bakımından önemli bir merkez olması nedeniyle tehird döneminde de dikkati çekmektedir. Geyve'nin Doğançay İstasyonu'ndaki Amele Taburu ve Şimendifer İstasyonlarında çalışan Ermenilerin zararlı faaliyetlerde buldukları tespit edilmiştir. Bunların Ermeniler arasında gizli haberleşmeyi sağladıkları ve tehird edilen bazı Ermenilerin kaçışına yardım ettikleri anlaşıldığından Geyve Kaymakamlığı'na vekâlet eden Jandarma Bölük Kumandanı uzunca bir raporla bu olayları anlatmış ve bu Ermenilerin de başka yerlere sevkini önermiştir⁶⁴. İzmit Mutasarrıflığı'nın bu yazısı Dâhiliye Nezareti'nce Başkumandanlık Vekaleti'ne gönderilmiş ve gereğinin yapılması talep edilmiştir (31 Mayıs 1917)⁶⁵.

6 Ağustos 1917 tarihinde Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'dan İzmit Mutasarrıfı Mazhar Bey'e gönderilen tezkerede, çetelere yardım ve yataklık etmeleri muhtemel olan Ermenilerin başka yerlere nakilleri yerine böyle olaylara karışanların Divan-ı Harbe verilmesi ve diğerlerinin uzak köylere yerleştirilmeleri istenilmiştir. İzmit Mutasarrıflığı'na bu tebligatı yapan Dâhiliye Nezareti 8 Ağustos'ta Başkumandanlık Vekâleti'ne gönderdiği tezkerede daha önceki tezkerelerde yer alan İzmit Livası dâhilindeki Amele Taburlarının o bölgeden başka yerlere gönderilmesini tekraren talep etmiştir. 16 Eylül'de Dâhiliye Nazırı Talat Paşa tarafından İzmit

⁶² BOA.DH.EUM.2.Şb. D: 38, V: 10.

⁶³ BOA.DH.EUM.2.Şb. D: 57, V: 3.

⁶⁴ BOA.DH.EUM.2.Şb. D: 38, V: 3.

⁶⁵ BOA.DH.EUM.2.Şb. D: 57, V: 3.

Mutasarrıfı Mazhar Bey'e gönderilen mahrem işaretli telgrafta; Başkumandanlık Vekâleti'nce Ermeni Doktor Hancıyan'ın Divan-ı Harb'e gönderilmesi için Merkez Kumandanlığa ve diğer Ermeni askerlerden zararlı faaliyetler içinde olanların buldukları yerlerden teb'îdleri (uzaklaştırılmaları) için icap edenlere gerekli tebligatın yapıldığı bildirilmektedir⁶⁶.

İzmit'teki Ermeni çetelerine yardım ve yataklık etme işlerinde önderlik edenlerden birisi Kayserili Ağya veledi Agop Papazyan'dır. Yapılan araştırmalardan sonra bu kişinin Kadıköy'de Ali Şamil Paşa'nın konağında nakkaşlık yaptığı dönemde Rıdvan Paşa'nın katli meselesinden dolayı Ankara'ya gönderildiği, tekrar İstanbul'a döndükten sonra askere gönderilmesi için Merkez Kumandanlığına sevk edildiği, Harbiye Nezareti'nce de İzmit'te fabrikalarda istihdam edilmek üzere buraya gönderildiği tespit edilmiştir (2 Temmuz 1917)⁶⁷.

Saldırıları nedeniyle yakalanmak istemeyen Ermenilerin ellerindeki silah ve cephaneyi gömdükleri sonradan ortaya çıkmıştır. Bahçecik'in Kılınçarşan Mahallesi'nde oturan Batum muhacirlerinden Genç Ağa oğlu Server, tarlasında çift sürerken toprağa gömülmüş halde dokuz tane dinamitten yapılmış patlayıcı dolu bir tenekeye rastlamış ve durumu yetkililere haber vermiştir. Yapılan incelemede bu patlayıcıların tehcir öncesinde Ermeniler tarafından gömüldüğü tespit edilmiştir (Kasım 1917)⁶⁸.

Gösteri ve saldırı için hiçbir fırsatı kaçırmayan Ermeniler savaş ve tehcir döneminde bile bu tür faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Adapazarı'nda Mayıs 1917'de "Ermeni Hurufatı"nın kabulünün 1500. yılı törenlerinde olay çıkaran Ermeniler bir eri şehit etmişler ve üçünü de yaralamışlardır. Yapılan takibat sonucunda bu olaylara karışanlar yakalanarak yargılanmak üzere İstanbul'a gönderilmişlerdir. Diğer taraftan aynı dönemde İzmit Serindere ve civar köylerde Ermeniler tarafından vahşice katledilen dört kadına ait ceset bulunmuş ve bu olayların fabrikalarda çalışan ve tehcir edilmeyen Ermeni işçilerin rolünün olduğu anlaşılınca İzmit Mutasarrıflığı, bu şekilde tehcirden istisna edilenlerin de bölgeden uzaklaştırılmasını istemiştir⁶⁹.

d) Tehcir Edilen Ermenilerin Mal ve Mülklerinin Durumu

Tehcir edilen kişilerin taşınır-taşınmaz mal, mülkleri ile borç ve alacaklarının nasıl idare edileceğine dair Hükümet tarafından 13 Eylül 1331/ 26 Eylül 1915 tarihinde "*Âhar Mahallere Nakl Edilen Eşhasın Emvâl ve Düyûn ve Matlûbât-ı Metrûkesi Hakkında Kanun-ı Muvakkat*" ve bunun uygulanışıyla ilgili ayrıntıları düzenlemek için 26 Teşrinievvel 1331/8 Kasım 1915 tarihinde bir Nizamname yayımlanmıştır. Buna göre her kazada en yüksek mülki idare amirinin başkanlığında bir komisyon kurulacaktır. Bu komisyon sevk tarihinden onbeş gün önce tehcir edileceklerin mal, alacak ve borçlarını defterlere kaydedecek ve Hükümet adına bunları koruma altına alacak, bu mal ve mülkler müzayede ile satılabilecek, eşyalarıyla birlikte kiliseler koruma altına alınacak, okullar ve eşyaları Maarif idarelerine devredilecektir⁷⁰.

Göç ettirilen kişilerin malları kurulan Emval-i Metruke Komisyonları marifetiyle devlet korumasına alınmıştır. Bu komisyonlardan birisi de İzmit'te kurulmuştur⁷¹. Bu komisyonun başkanlığına Emin Bey tayin edilmişse de onun sağlık durumunu gerekçe göstererek

⁶⁶ BOA.DH.EUM.2.Şb. D: 57, V: 3.

⁶⁷ BOA.DH.EUM.2.Şb. D: 57, V: 3.

⁶⁸ BOA.DH.EUM.2.Şb. D: 47, V: 32.

⁶⁹ BOA.DH.EUM.2.Şb. D: 37, V: 31.

⁷⁰ *Diüstur*, Tertip: 2, C. 7, Dersaadet, 1336, s. 737-740, 775-780.

⁷¹ BOA.DH.ŞFR. D: 54-A, V: 388.

istifasından sonra Eski Mersin Mutasarrıfı Nüzhet Paşa tayin olunmuş ve 25 Eylül 1915'te görevine başlamıştır⁷².

Tehcir edilen Ermenilere ait olup emvâl-i metrûke kapsamında Komisyonun idaresine geçmiş olan evlerin sayısı 3.589'dur. Bunların kaza ve köylere dağılımı şu şekildedir⁷³: Bahçecik ve İzmit merkez kazası 735, Yuvacık 243, Döngel Köyü 45, Dağköy 60, Arslanbey 180, (ismi okunamayan) 75, Settarbalçık 45, Karamürsel Kazası 50, Yalova Kazası 40, Kandıra Kazası 80, Geyve Kazası 1.240, Adapazarı Kazası ve bağlı köyler 796.

Tehcir edilen Ermenilere ait olup Komisyonun idaresine geçen çiftlik ve arazilerin tamamının miktarı hakkında mevcut belgeler ışığında bir rakam verilememekle birlikte, Talât Paşa'nın kayıtlarında 9 çiftliğin toplam büyüklüğünün 12.218 dönüm olduğu belirtilmektedir. Ayrıca Ermeniler üzerinde 4 adet maden imtiyazı gözükmemektedir⁷⁴.

Tehcir edilen Ermenilere ait olup devlet korumasına alınan binalardan bazılarının resmi kurumlar tarafından kullanılmasına karar verilmiştir. Bu çerçevede daha önce kiralık binalarda bulunan üç karakol (İzmit merkezdeki Yukarıpazar ve Kozluk karakolları ile Adapazarı'ndaki Karaağaçdibi karakolu) tehcir edilen Ermenilere ait binalara taşınmıştır⁷⁵. Benzer bir durum Adliye Binası için yaşamıştır. Adliye Nezareti'nden Dâhiliye Nezareti'ne; tehcir edilen Ermenilere ait olup Emvâl-i Metrûke Komisyonu idaresinde olan binalardan birisinin tahsis edilmesi yönünde bir talep vuku bulmuştur. Bunun üzerine; Dâhiliye Nezareti uygun şartları taşıyan ve tehcir edilen Ermenilerden Karabet Maraşyan'a ait binanın, kirası ödenmek şartıyla Adliye Binası olarak tahsis edilmesini Emvâl-i Metrûke Komisyonu'na emretmiştir (11 Eylül 1915)⁷⁶.

Ermenilerin yerlerine Trakya'dan göç ettirilen Rumların bir kısmı yerleştirilmişlerdir⁷⁷. Ayrıca halkı tehcir edilen Ermeni köylerine, çeşitli yerlerden ve büyük çoğunluğu Sarıkamış Harekâtının başarılı olmaması sonrasında işgale Rus işgaline uğrayan Doğu Anadolu'dan İzmit'e gelmiş olan Müslüman muhacirler de yerleştirilmişler ve bunlara İzmit'te kurulmuş olan Tevzî-i Arazi Komisyonu marifetiyle arazi ve tohumluk hububat dağıtılmıştır⁷⁸. Örneğin Bahçecik'e yerleştirilen Müslüman muhacirler adına yapılan başvuru üzerine kendilerine kefalet-i müteselsile (zincirleme kefil olma) tohumluk ve yemeklik zahire verilmesi emredilmiştir (25 Aralık 1915)⁷⁹. Ayrıca muhacirlere 1917 yılında Almanya'dan satın alınan pulluklardan da dağıtılmıştır⁸⁰. Bunun yanında isyan ve sonrasında Van'ın kaybedilmesinden sonra oradaki mal ve mülklerini kaybederek İzmit'e gelen Yüzbaşı Süleyman Fehmi Bey, Adapazarı'nda emval-i metrukeden bir eve iskân edilmiştir⁸¹.

⁷² BCA. Fon Kodu: 272.00.00.10, Yer No: 1.1.6; BCA. Fon Kodu: 272.00.00.10, Yer No: 1.1.10.

⁷³ Murat Bardakçı, *age.* s. 92-93.

⁷⁴ Murat Bardakçı, *age.*, s.100-104.

⁷⁵ BOA.DH.EUM.MH. D: 118, V: 80.

⁷⁶ BCA. Fon Kodu: 272.00.00.12, Yer No: 35.6.6.

⁷⁷ Rıfat Yüce, *Kocaeli Tarih ve Rehberi*, Türk Yolu Matbaası, İzmit, 1945, s. 230.

⁷⁸ BOA.DH.UMVM. D: 13, V: 35; BCA. Fon Kodu: 272.00.00.11, Yer No: 12.35.9; BCA. Fon Kodu: 272.00.00.11, Yer No: 12.35.11.

⁷⁹ BCA. Fon Kodu: 272.00.00.11, Yer No: 7.5.2; BCA. Fon Kodu: 272.00.00.12, Yer No: 37.22.17. Bu şekilde Müslüman muhacirlere 43.500 kilo arpa ve 95.800 kilo buğday dağıtılmıştır. Bkz: BCA. Fon Kodu: 272.00.00.11, Yer No: 11.31.8.

⁸⁰ BCA. Fon Kodu: 272.00.00.74, Yer No: 71.1.13.

⁸¹ BCA. Fon Kodu: 272.00.00.10, Yer No: 1.1.19.

İzmit Emvâl-i Metruke Komisyonu Reisi Kemal Bey, Dâhiliye Nezareti Aşâir ve Muhâcirin Müdüriyeti'nden; tehcir edilen Ermenilere ait olup emvâl-i metruke haline gelmiş olan arazilerden, o köylere yerleştirilmiş olan muhacir ve mültecilere tahsis edilip edilemeyeceğini sormuştur. 23 Ocak 1917 tarihinde verilen cevapta; İskan-ı Muhacirin Nizamnamesi'nin 29. Maddesi gereğince tarım yapacak erkeği bulunmayan veya bulunup da yaşlı ve hasta olanlara da Ziraat Bankasına rehinli olmayan arazilerden arazi tahsis edilebileceği bildirilmiştir⁸².

Tehcir edilen Ermenilere ait gayrimenkullerin bazıları resmi kurumlar tarafından kullanılmış veya Müslüman muhacir ve mültecilerin iskân edilmiştir. Ancak bu gayrimenkullerin mülkiyeti yine Ermenilere ait olmaya devam etmiş ve tehcirden döndükten sonra sahiplerine iade edilmiştir. Hatta bu mülk sahipleri Hükümet tarafından kendilerine kira ücreti ödenmesini talep etmişlerdir⁸³.

Tehcir edilenlerin resmi kurumlara veya şahıslara olan borçları ya da alacakları ile ilgili olarak Hükümetçe bir talimatname hazırlanmış ve bu tür durumların defterlere kaydı istenilmiştir (10 Ağustos 1915)⁸⁴. Borçluların borçlarının ödenmesi için emanete alınan mallarının gerçek değeri üzerinden satılması ve elde edilen paranın borçlardan artakalan miktarının sonra sahiplerine iadesi kararlaştırılmıştır (26 Ağustos 1915)⁸⁵.

Tehcir edilen/edilecek olan Ermenilerin mallarının idaresi Komisyona verilirken, bazı kişiler kendi mallarını satmak için başvuruda bulunmuşlardır. Bunun üzerine İzmit Mutasarrıflığı durumu Dâhiliye Nezaretine sormuştur. Nezaretten 7 Ağustos 1915 tarihinde verilen cevapta; Ermenilerin taşınabilir mallarını satmalarına müsaade edildiği belirtilmektedir⁸⁶. Ermeni muhacirlerin bu tür mal ve eşyalarını kendileri satabilecekleri gibi vekalet vererek de sattırabileceklerdir. Bu anlamda İzmit'te ilginç olaylar da yaşanmıştır. Tehcir sırasında sevk edilen Belutyân/Bulutyan kardeşler ticari eşya ve büro malzemelerini vekalet vererek sattırılmışlardır. Tehcirden döndükten sonra Şart Tütün Şirketi'nde bulunan bu ticaret malları ve büro malzemelerinin bedelini geri vermek şartıyla iade edilmesini istemişlerdir. Çeşitli defalar başvurular üzerine Dâhiliye Nezareti 3 Haziran 1920 tarihinde İzmit Mutasarrıflığı'na gönderdiği yazıda; istemeyerek yapılan bu satışa konu olan ticaret malı ve eşyaların bedeli iade edilmek üzere devir ve teslim edilmesini emretmiştir⁸⁷.

Ayrıca Ermenilerin menkul (taşınabilir) mallarının ucuz fiyata sattırıldığı şeklinde şikâyetler gelmesi üzerine Dâhiliye Nezareti 11 Ağustos 1915 tarihinde yayınlanan tamim şeklindeki telgrafta o tarihe kadar bu tür satışlar yapıldıysa iptal edilmesi ve bu tür satışların değeri üzerinden yapılmasının sağlanması istenilmiştir⁸⁸.

Emvâl-i Metrûke Komisyonları tehcir edilen Ermenilerin mallarının bir kısmını satışa çıkarmıştır. Örneğin Heci Kigork'un İzmit'teki deposunda bulunan pamuk balyaları Doyrıanlı

⁸² BCA. Fon Kodu: 272.00.00.11, Yer No: 9.21.3.

⁸³ BCA. Fon Kodu: 272.00.00.11, Yer No: 13.47.2.

⁸⁴ BOA.DH.ŞFR. D: 54-A, V: 368.

⁸⁵ BOA.DH.ŞFR. D: 55, V: 184.

⁸⁶ BOA.DH.ŞFR. D: 54-A, V: 298.

⁸⁷ BCA. Fon Kodu: 272.00.00.11, Yer No: 15.58.5.

⁸⁸ BOA.DH.ŞFR. D: 54-A, V: 388.

Hacı Mustafa, Mahmut ve Şefik Beylere satılmıştır⁸⁹. 27 Ocak 1916 tarihine kadar bu tür satışlardan elde edilen gelir 395.725,5 kuruş olup Mal Sandığı'na teslim edilmiştir⁹⁰.

Tehcir edilen Ermenilerden bazılarının gayrimenkul malları talepleri doğrultusunda akrabalarına teslim edilmiştir. Örneğin; Dahiliye Nezareti'ne arzuhal gönderen Luyen (?) Karavekilyan isimli Ermeni'nin bu yöndeki isteği kabul edilmiştir. Dâhiliye Nazırı Talat Paşa tarafından İzmit Emvâl-i Metrûke Komisyonu Reisi Nüzhet Paşa'ya gönderilen yazıda; Karavekilyan'ın eşyalarının akrabası olan Ermenak Serapyan'a teslim edilmesi emredilmiştir (22 Kasım 1915)⁹¹.

e) Tehcir Sırasında Kadınların ve Kimsesiz Çocukların Durumu

Kimsesiz kalan Ermeni kadın ve çocuklarının durumları ihmal edilmemiş ve bunlarla ilgili bazı düzenlemeler yapılmıştır. Nitekim tehcir edilen Ermenilerden velisiz kalan çocukların Ermeni ve yabancı bulunmayan köy ve kasabalarda hali vakti yerinde olan ailelere verilmesi, bu şekilde hali vakti yerinde ailelerin olmaması/bulunamaması durumunda ise başka ailelere dağıtılması ve bu ailelere her çocuk için Muhacirin Tahsisatından aylık 30 kuruş ödeme yapılması kararlaştırılmıştır (12 Temmuz 1915)⁹².

30 Ağustos 1916 tarihinde bazı vilayet ve İzmit dahil bazı mutasarrıflıklara gönderilen telgrafta şu kararlar tebliğ edilmiştir⁹³:

- *Erkekleri sevk edilip veyahut askerde bulunup da kimsesiz ve velisiz kalan çocukların Ermeni bulunmayan kurâ ve kasabâta müteferrikan tevzi' ve Muhâcirîn Tahsisatından îâşeleri ile adât-ı mahalliye ile istinaslarına,*

- *Genç ve dul kadınların tezvîclerine (evlendirilmeleri),*

- *Oniki yaşına kadar çocukların tecemmü' ve öksüz yurtlarına tevzi'ine*

- *Dârüleytamların mevcutların kifâyet etmediği takdirde çocukların sâhibü'l-hâl (hali vakti yerinde) Müslümanlar nezdine verilerek adâb-ı mahalliye ile terbiye ve temsillerine,*

- *Bunları kabul ve terbiye edecek sâhibü'l-hâl Müslümanlar bulunmadığı takdirde Muhâcirîn Tahsisâtından ayda otuz kuruş îâşe masrafı verilmek şartıyla köylülere tevziine gayret edilmesi ve suver-i sâlife dâhilinde vaki olacak icraat ve teşebbüsâtdan aded ve erkâma müstenid olarak peyderpey malumat verilmesi.*

Bu tamimde geçen genç ve dul kadınların evlendirilmesi ve çocukların Osmanlı Darüleytamı veya Müslüman halktan belirli şartları taşıyanların yanına verilmesi, tehcir konusunda Osmanlı Devleti'ni suçlayanların eline bir koz veriyor gibi görünse de aslında bu kişilerin daha fazla mağdur edilmemeleri için alınan sıradan tedbirler olarak görülmesi daha doğru olur. Çünkü asimilasyonu gücünün zirvesindeyken yapmayan bir devletin, zor şartların yaşandığı ve gücünün zayıfladığı bir ortamda böyle bir politika takip etmesi düşünülemez. Zaten kimsesiz kaldıkları için yetimhane ve Müslüman aileler nezdine verilen çocuklar daha sonra Patrikhanelere teslim edilecektir.

⁸⁹ BCA. Fon Kodu: 272.00.00.10, Yer No: 1.1.6.

⁹⁰ BCA. Fon Kodu: 272.00.00.74, Yer No: 64.2.11.

⁹¹ BCA. Fon Kodu: 272.00.00.10, Yer No: 1.1.16.

⁹² BOA.DH.ŞFR. D: 54, V: 411.

⁹³ BOA.DH.ŞFR. D: 63, V: 142. Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bakınız: Dr. İbrahim Ethem Atnur, *Türkiye'de Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi (1915-1923)*, Babil Yay, Ankara, 2005.

Sahte ihtida hareketleri daha önce de sık sık yaşandığı için Hükümet tarafından bu tür talepleri daha dikkatli incelemeye almıştı. Örneğin İzmit ahalisinden olup İstanbul Kadıköy’de Süleyman Ağa’nın evinde ikamet eden hizmetçi Müteveffa Vartan kızı Limonya imzasıyla verilen arzuhal üzerine Dâhiliye Nezareti araştırma başlatmıştır. Araştırma sonucunda, Limonya’nın oniki senedir İstanbul’da temizlikçilikle geçimini sağladığı, evinde ikamet ettiği Süleyman Ağa’nın Hanımının bu kadının teyzesi olduğu, onun da 25 sene önce ihtida etmiş olduğu ve dolayısıyla Limonya’nın ihtidasına bir mani’ halinin olmadığı anlaşılmıştır (8 Kasım 1916)⁹⁴.

İzmit Sancağının Ermeni halkından olanların yanında yol güzergâhı olması nedeniyle diğer yerlerden tehcir edilenlerin yetim çocuklarının barınması için İzmit’te imkânlar yeterli gelmeyince İzmit asıllı olan Ermeni yetimlerinin Balıkesir Eytamhanesi’ne nakledilmesi kararlaştırılmıştır (12 Nisan 1917)⁹⁵.

Tehcir sırasında Armach (Akmeşe)’daki Eytamhane’de bulunan ve burası kapanınca İzmit Mutasarrıflığı’na teslim edilen 37 yetimden, çeşitli illerde aileleri tespit edilenler ailelerine, kimsesiz olanlar Ermeni Patrikhanesi’ne teslim edilmişlerdir (12 Kasım 1918)⁹⁶.

f) Ermenilerin Tehcirden Dönüşü ve Sonrasında Yaşanan Gelişmeler

Ermeni tehcirinden beklenen yararın bir ölçüde sağlanması ve savaşın gidişatı dolayısıyla Hükümet artık nakil işlemlerinin durdurulmasını kararlaştırmıştır. Bu karar Dâhiliye Nazırı Talat Paşa’nın 2 Mart 1332 (15 Mart 1916) tarihli telgraf emri ile vilayet ve livalara duyurulmuş ve “Görülen lüzum ve icâb-ı idarî ve askerîye binaen ba’demâ Ermeni sevkiyatının tatili takarrür ettiğinden şimdiye kadar çıkarılanlardan başka artık hiçbir sebep ve vesile ile Ermeni ihrac olunmaması tamimden tebliğ olunur” şeklinde tebligat yapılmıştır⁹⁷.

15 Mart 1916’da sevkiyat durdurulmuştu. 1918 yılına gelindiğinde ise; Osmanlı Devleti’nin savaşı kaybettiğinin anlaşılması üzerine, göç ettirilen Ermenilerin eski yerlerine geri dönmelerine müsaade edilmiştir. Meclis-i Vükelâ’nın bu yöndeki kararı Dâhiliye Nezareti Aşâyir ve Muhâcirîn Müdiriyeti’nce 21 Ekim 1918 tarihinde bütün vilayet ve livalara duyurulmuştur⁹⁸.

İzmit ve çevresinden göç ettirilen Ermenilerden bir kısmı devletin sağladığı imkânlarla ve bir kısmı da kendi imkânları ile geri dönmüşlerdir⁹⁹. Ayrıca aileleri göç ettirildiği için yetimhanelere ve başka aileler nezdine verilmiş olan Ermeni çocukları Patrikhanelere iade edilmişlerdir (Kasım 1918)¹⁰⁰.

Tehcirden dönenlerden, Adapazarı Kazası’na bağlı köylere 626 Ermeni yerleştirilmiştir. İzmit Mutasarrıflığı’ndan 1 Temmuz 1917 tarihinde Dâhiliye Nezareti’ne gönderilen tezkere ile bu kişilerin yerleştirildikleri köyler (18 köy) itibariyle sayılarını içeren bir cetvel de takdim

⁹⁴ BOA.DH.EUM.2.Şb. D: 30, V: 36.

⁹⁵ BCA. Fon Kodu: 272.00.00.14, Yer No: 73.4.5.

⁹⁶ BCA. Fon Kodu: 272.00.00.12, Yer No: 37.23.5.

⁹⁷ BOA.DH.ŞFR. D: 62, V: 21.

⁹⁸ BOA.HR.SYS. D: 2569, V: 1-2.

⁹⁹ İbrahim Ethem Atnur, *Tehcirden Dönen Ermenilerin İskâm Meselesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi), Atatürk Ün. Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Erzurum, 1991, s.95, 176.

¹⁰⁰ BOA.HR.SYS. D: 2569, V: 1-1.

edilmiştir¹⁰¹. Bahçecik ve diğer köylerdeki Ermeniler yerlerine döndüğü gibi Armach (Ermeşe) Dârüleytâmı da sahiplerine iade edilmiştir¹⁰².

1919 yılına ait İngiliz raporlarına göre İzmit Sancağı'ndaki Ermenilerin sayısı 57.000'dir¹⁰³. Buradan hareketle tehcir sırasında İzmit Sancağı'ndan sevk edilen Ermenilerden bir kısmı hayatını kaybetmekle birlikte büyük çoğunluğu geri memleketlerine dönmüşlerdir.

Tehcirden dönen Ermenilerden bazılarının iskânları sırasında gecikmeler olduğuna dair şikâyetler vuku bulmuştur. Karakin isminde bir Ermeni'nin bu yöndeki telgrafi üzerine Dâhiliye Nezareti, İzmit Mutasarrıfı İbrahim Süreyya Bey'e bu konuda gerekenin yapılması talimatını vermiştir (23 Kasım 1918)¹⁰⁴.

Tehcir sırasında başka yerlere sevk edilen Ermenilerin masrafları Muhacirin Tahsisatından karşılanmakta iken, dönüş sırasında bu masrafların Seferberlik Tahsisatından karşılanması kararlaştırılmıştır. Dâhiliye Nezareti'nden İzmit Mutasarrıflığı'na gönderilen tezkerede; Muhacirin Tahsisatının sadece muhacir ve mültecilere hasredilmesi ve o tarihe kadar bu tahsisattan iâşe ve ibateleri sağlanan tehcire tabi Ermeni, Rum ve Arapların masraflarının Seferberlik Tahsisatından karşılanacağı belirtilmektedir (2 Mayıs 1917)¹⁰⁵. Tehcire tabi olan Ermeni, Rum ve Arapların masrafları için Seferberlik Tahsisatından İzmit Sancağı'na 1917 ve 1918 yıllarında toplam 2.550.000. kuruş gönderilmiştir¹⁰⁶.

Tehcirden dönen Ermeni ve Rumlara devlet tarafından koruma altına alınmış olan mal ve mülkleri iade edilmiştir. Hatta bu mallardan başkalarına satılmış olanlar da geri alınarak veya bedeli iade edilmiştir¹⁰⁷. Geri dönen Ermenilere kendi mal ve mülkleri iade edildiği gibi tohumluk buğday ve arpa, un, yatak vesaire yardımı da yapılmış olup bundan dolayı Osmanlı Hükümeti'ne teşekkür ifadelerini içeren telgraflar çekilmiştir¹⁰⁸. Adapazarı, Yalova, Laledere vesaire yerlere geri dönen Ermenilere mallarının iadeleri sırasında yaşanan şikâyetler üzerine Dâhiliye Nezareti bu tür olayların tekrarlanmaması için gerekli tedbirlerin alınmasını istemiştir¹⁰⁹.

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra İtilaf Devletlerinin ve özellikle İngilizlerin bu iade işiyle yakından ilgilendikleri görülmektedir. Osmanlı Hükümeti'ne baskı yapan İngilizler görevlendirdikleri subaylar aracılığıyla denetim yapmışlardır. Ereğli, Bolu, Adapazarı ve İzmit çevresinde tehcirden dönenlere mal ve mülklerinin iadelerini denetlemek üzere İngiliz subaylarında Mister Pening ve Muhacirin Müdiriyeti Başmüfettişi Mithat Bey gönderilmiştir. Ağustos 1919'da İzmit ve havalisine Maruf Bey başkanlığında bir heyet daha gelecektir¹¹⁰. Bu heyette görevli olan İngiliz subaylara Dâhiliye Nezareti'nden de birer "Tavsiyename" verilmiştir (14 Ekim 1919)¹¹¹.

¹⁰¹ BOA.DH.EUM.2.Şb. D: 57, V: 3.

¹⁰² BOA.HR.SYS. D: 2569, V: 1-5.

¹⁰³ Hikmet Özdemir ve Diğerleri, *age.*, s.26.

¹⁰⁴ BCA. Fon Kodu: 272.00.00.11, Yer No: 13.42.1.

¹⁰⁵ BCA. Fon Kodu: 272.00.00.74, Yer No: 65.15.9.

¹⁰⁶ BCA. Fon Kodu: 272.00.00.74, Yer No: 68.38.15.

¹⁰⁷ BOA.DH.ŞFR. D: 96, V: 195.

¹⁰⁸ BOA.DH.SYS. D: 53-2, V: 34.

¹⁰⁹ BOA.DH.ŞFR. D: 96, V: 76; BOA.DH.ŞFR. D: 95, V: 117.

¹¹⁰ İbrahim Ethem Atnur, *agt.*, s.95, 176.

¹¹¹ BOA.DH.EUM.2.Şb. D: 74, V: 53. İsim kısmı boş olarak yazılan tavsiyename metni şöyledir: "Tavsiyenâme Mütârekenâme ahkâmıyla Rum ve Ermeni emvâl-i metrukesinin suret-i iâdesi hakkındaki muâmelâtı tedkik etmek

Tehcirin intikamıyla yanan ve Mütareke dönemindeki uygun ortamı değerlendirmek isteyen Ermeniler serkeşliklerde bulunmaktan kaçınmamışlardır. 23 Ocak 1919 tarihinde İzmit'te Adliye Dairesi binasının arkasındaki meydanda toplanan yaklaşık on kişilik Ermeni grubu içki içip müzik çaldıktan sonra "Yaşasın Ermenistan, kahrolsun Türkiye" şeklinde slogan atınca polisler tarafından uyarılmıştır. Uyarılara aldırmaz edilmemesi üzerine Ermenilerden bazıları gözaltına alınmışlardır¹¹².

Ermenilerin Müslüman halka saldırıları Mütareke döneminde de artarak devam etmiştir. Taşnaksütyun Cemiyeti, Rusya'dan dönen Ütücüyan isminde bir Ermeni komiteciyi 150-200 kişilik çeteci ile birlikte İzmit ve Adapazarı havalisine göndermiştir. Yine aynı cemiyetin bu bölgedeki eski üyeleri de çeteler kurarak silahlanmışlardır. Dâhiliye Nezareti bunun üzerine İzmit Mutasarrıflığı'na gönderdiği 24 Mart 1919 tarihli şifreli telgraf ile yetkilileri uyarı ve gereken önlemlerin alınmasını istemiştir¹¹³.

Köyleri basan, yol kesen Ermeniler hatta kaza merkezlerinde alenen cinayet ve soygun yapmaktan geri kalmamışlardır (Nisan 1919)¹¹⁴. Tabii ki Ermenilerin bu cürretlerinin arkasında diğer azınlıklara olduğu gibi Ermenilere de her türlü desteği veren İngilizlerin olduğunu unutmamak gerekir. Örneğin İzmit'te bulunan İngiliz Mümessili Sili mahkeme kararına aykırı olarak Türk'e ait iki esteri (katır) bir Rum kadına verdirdiği gibi, Belediye Otel'i'nin eski kiracısı Bünyamin adlı Ermeni'ye verilmesi için Belediye Başkanını tehdit etmiştir (Mayıs 1919)¹¹⁵.

g) İzmit Sancağı'nda Yapılan Ermeni Tehciri İle İlgili Yargılamalar

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra tehcir uygulamalarını kararlaştıran ve uygulayanların cezalandırılmalarına yönelik olarak başta İngilizler olmak üzere İtilaf Devletlerinden Osmanlı Hükümeti'ne baskılar gelmiştir. Bundan yararlanmak isteyen azınlık mebusları bununla ilgili olarak 4 Kasım 1918'de Meclis Başkanlığı'na bir teklif vermişlerdir¹¹⁶. 7 Aralık'ta Ayan Meclisi üyesi Azaryan Efendi'yi kabul eden Padişah, Ermenilerin yaşadıklarından dolayı üzüntülerini ve Ermenilere karşı beslediği iyi hisleri ifade ettikten sonra yapılanlardan dolayı bütün Türk Milletini suçlamanın doğru olmadığını belirtmiş ve suçluların cezalandırılacağını söylemiştir¹¹⁷.

Meclis-i Mebusan Riyaseti'ne Divaniye Mebusu Fuad Bey tarafından 28 Ekim 1918 tarihinde verilen önergede, savaş yıllarında görev yapan hükümetlerin yargılanmalarını istemiştir. Bu önerenin tartışmaları esnasında Aydın Mebusu Emanuel Efendi, tehcir kararını alanların ve uygulayanların yargılanmalarına dair bir önerge vermiştir¹¹⁸. Aslında bu olay yeni olmayıp, tehcir sırasında görevlerini suiistimal eden veya kanuna aykırı hareket edenler Divan-ı Harplerde yargılanmışlardır. Bu çerçevede İzmit'ten 16 kişi, ülke genelinde ise toplamda 377

üzere İzmit ve havalisine azimet edecek olan İngiliz zâbitanından (İsim.....) hakkında muâvenât ve teshilât-lâzime ibrâzi bilumum memurin-i mülkiye ve zâbitaya tavsiye olunur."

¹¹² BOA.DH.EUM.2.Şb. D: 66, V: 36.

¹¹³ BOA.DH.ŞFR. D: 97, V: 244.

¹¹⁴ BOA.DH.EUM.AYŞ. D: 4, V: 66.

¹¹⁵ BOA.DH.EUM.AYŞ. D: 8, V: 63.

¹¹⁶ *Türk İstiklâl Harbi I (Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı)*, Genelkurmay Başk.Yay, Ankara, 1962, s.124.

¹¹⁷ Tayyib Gökbilgin, *Millî Mücadele Başlarken I (Mondros Mütarekesinden Sivas Kongresine)*, TTK.Basımevi, Ankara, 1959, s. 15.

¹¹⁸ Feridun Ata, *İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargılamaları*, TTK.Yay, Ankara, 2005, s.25-27.

kişi idam da dâhil olmak üzere çeşitli cezalara çarptırılmışlardı¹¹⁹. Mecliste tartışmalar sürüp gitmiş ve bir sonuç alınmadan Meclis-i Mebusan Padişah tarafından feshedilmiştir.

Meclis-i Vükela'nın 11 Aralık 1918 tarihli toplantısında tehcir sırasında yaşananların incelenmesi için "Tahkik Heyetleri" gönderilmesi ve suçlu görülenlerin Divan-ı Harplere sevki kararlaştırılmıştır¹²⁰. Bu çerçevede 14 Aralık 1918'de İstanbul'da kurulan ilk Fevkalade Divan-ı Harb-i Örfî'nin görev alanına başkent İstanbul ile Çatalca ve İzmit Sancağı da dâhildi. Mahkeme başkanlığına Ferik Mahmut Hayret Paşa, üyeliklere ise Mirliva Ali Nadir Paşa, Süleymaniyeli Mustafa Paşa (Nemrut), Şevket ve Artin Musdiçyan Efendiler, savcılık görevlerine Nihat, Moiz Zeki, Misak Mukaryan, Nazif ve Abdüssamed Efendiler tayin edilmiştir. Bu Divan-ı Harp daha sonra kaldırılacak ve yerine Dersaadet Divan-ı Harb-i Örfisi kurulacaktır¹²¹. Bu mahkemede özellikle iki Ermeni'nin de görev alması dikkat çekicidir.

Dersaadet Divan-ı Harb-i Örfisi'nde görülen davalardan birisi de İzmit Tehciri Davası'dır. Esat Paşa başkanlığındaki Divan-ı Harb'de, İzmit Sancağı'ndaki tehcir olayları için açılan davalara 28 Ekim 1919'da başlanmıştır¹²². Bu davalar ve sanıkları şunlardır¹²³:

İzmit (Bahçecik ve Derbent Tehciri) : Derbent Nahiyesi Müdürü Vecihi, Bahçecik Nahiyesi Müdürü Ali Şu'uri, Hacı Ali, Abidin, Eşref, Siyasi Kısım Müdürü Reşat.

Adapazarı Tehciri : Sipahizade Hamit.

Karamürsel Tehciri: Ali, Rıfat (Yüce), İbrahim, İsmail, İmam Selahattin.

Bu davalarda yargılanan diğer sanıkların (Adapazarlı Abaza Kâzım ve Kuru İbrahim v.s.) yakalanması için çalışılmışsa da başarılı olunamamıştır¹²⁴.

Yargılamalar sırasında yeni isimler de eklenmiştir. Divan-ı Harb'de yapılan yargılamalardan sonra İzmit Tehciri Davası, 29 Şubat 1920'de sonuçlandırılmıştır¹²⁵.

İzmit tehciriyle ilgili bu davalarda yargılananlara şu cezalar verilmiştir: Dersaadet Hapishane Müdür-i Umumisi İbrahim Bey, İzmit'te görevli olduğu sırada Bahçecik, Döngel ve Ovacık köylerindeki Ermenilerin tehciri sırasında insanlara kötü muamelede bulunduğu ve mallarını el koyduğu iddiasıyla yargılanmıştır. Firarda olduğu için gıyabında yapılan yargılama sonucunda İbrahim Bey, 15 sene kalebentlik ve devlet memuriyetinden çıkarma cezasına çarptırılmıştır. Aynı davada tutuklu olarak yargılanan Bahçecik Nahiyesi Müdürü Ali Şu'uri Bey'e bir sene kürek, firarda bulunan Bahçecik Nahiyesi Jandarma Kumandanı Faik Çavuş'a 3 sene hapis 50 lira para cezasına (50 liralık para cezası 200 gün hapis cezasına çevrilmiştir), Derbent Nahiyesi Arslanbey Karyesi tehciri sırasında Ermenilere kötü davranmakla suçlanan jandarmalardan tutuklu Gebzeli Mustafa oğlu Ahmet Çavuş, İzmitli Kadri oğlu Hasan, Derbent Nahiyesi Jandarma Takım Kumandanı (firari) Cemal Çavuş'a dörder ay hapis ve 15 değnek, tutuklu bulunan Derbent Nahiyesi

¹¹⁹ Feridun Ata, *age.* s.63.

¹²⁰ BOA.MV. D: 213, V: 60.

¹²¹ Feridun Ata, *age.* s.68,76, 130-131; İlerleyen dönemde mahkeme başkanlığına (Nemrut) Mustafa Paşa getirilecektir. Bkz: *age.* s. 256.

¹²² İleri, 28 Ekim 1919, s.3.

¹²³ İleri, 28 Ekim 1919, s. 3; Aynı gazetenin 4,8,15 Kânûn-ı Evvel 1335/1919, 16,23,26,29 Kânûn-ı Sâni, 1, 2, 3, 12, 17, 24, 25 Şubat 1336/1920 tarihli nüshaları. Burada duruşmaların özeti de yayınlanmıştır.

¹²⁴ BOA.DH.ŞFR. D: 103, V: 69; BOA.DH.KMS. D: 52-2, V: 42.

¹²⁵ Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü II*, TTK.Yay, Ankara, 1994, s.399.

Müdürü Vecihi Bey'e 2 sene hapis cezası verilmiştir. Mahkeme kararı 6 Temmuz 1920 tarihli irade-i seniyye ile tasdik edilmiştir¹²⁶.

Diğer davalara devam edilmişse de sonuçlandırılmamıştır. Çünkü Ankara Hükümeti 8 Mayıs 1920'de yayınladığı bir kararname ile tehcir sebebiyle tutuklu bulunanların tahliyesini kararlaştırmıştır. Yine Ankara Hükümeti'nce 11 Ağustos 1920'de yayınlanan bir kararname ile Divan-ı Harpler lağvedilmiştir¹²⁷.

Sonuç

Yüzlerce yıldır Müslüman halk ile bir arada ve oldukça dostane bir ilişki içinde hayat süren Ermeniler komitelerin ve yabancı devletlerin kışkırtmalarıyla saldırgan bir tutum içine girmişlerdir. İsyân, saldırı, adam öldürme, yağma, düşmana casusluk ve benzeri olumsuz gelişmelerin artması üzerine Osmanlı Hükümeti tehcir kararını uygulamaya koymuştur. Başkent İstanbul'a ve boğazlara yakın bir bölgede yer alan ve aynı zamanda yolların geçiş güzergâhında bulunan İzmit Sancağı tehcir uygulamalarının en hareketli geçtiği yerlerden birisi olmuştur. Bu sancakta yaşayan 58 bin civarındaki Ermeni nüfus başka bölgelere sevk edilmiştir. Ancak Katolik ve Protestan Ermenilerle, din adamları, Amele Taburlarında veya başka askeri birliklerde askerlik görevini yapanlar ve aileleri, Çuha Fabrikası'nda ve demiryolu şirketlerinde çalışan Ermeniler ve aileleri tehcirden istisna tutulmuşlardır.

Yerlerinde bırakılanlardan da bu tür olaylara kalkışanlar, çetelere yardım ve yataklık edenler, casusluk ve tehcire tabi tutuldukları için yolculuk yapanlardan bazılarının firarlarına yardım edilmesi gibi zararlı faaliyetlere yeltenenlerin olması ve bu olayların artması üzerine Hükümet bunların ailelerinin de liva içerisinde Müslüman köylere yüzde beşi geçmemek üzere dağınık bir şekilde iskân edilmelerine karar vermiştir.

İzmit Livasında bu tür olayların arttığı bir dönemde yerel yetkililer Hükümetten Amele Taburlarının bu bölgeden kaldırılması veya bu taburlardaki Ermenilerle demiryollarında çalışanların da tehcire tabi tutulmalarını talep etmişlerse de bu mümkün olamamıştır. Başkumandan Vekili Enver Paşa bu yönde bir emir vermiş olmakla birlikte bu uygulanamamış ve kısa süre sonra da tehcir kararından vazgeçilmiş ve göç ettirilenler yerlerine iade edilmişlerdir.

Tehcir edilenlerin mal ve mülkleri Emvâl-i Metrûke Komisyonları eliyle devlet korumasına alınmıştır. Bunlardan bir kısmı müzayede ile satılmış, bir kısmı asker ve sivil devlet kurumlarınca kullanılmıştır. Ayrıca Ermenilerden kalan arazilere bu dönemde çeşitli yerlerden gelen Müslüman muhacir ve mülteciler yerleştirilmiştir.

Geri dönenlere mal ve mülkleri iade edildiği gibi kendilerine yiyecek, tohumluk buğday ve çift hayvanı yardımı da yapılmıştır. Bunun yanında devlet kurumları tarafından kullanılan binalar için sahiplerine kira ödenmiştir.

Tehcir sırasında kimsesiz kalan çocuklar ve kadınların korunması için bazı tedbirler alınmıştır. Çocuklardan bir kısmı yetimhanelere ve hali vakti yerinde olan Müslüman ailelerin yanına verilmiştir.

¹²⁶ BOA.DH.MB.HPS. D: 95, V: 7.

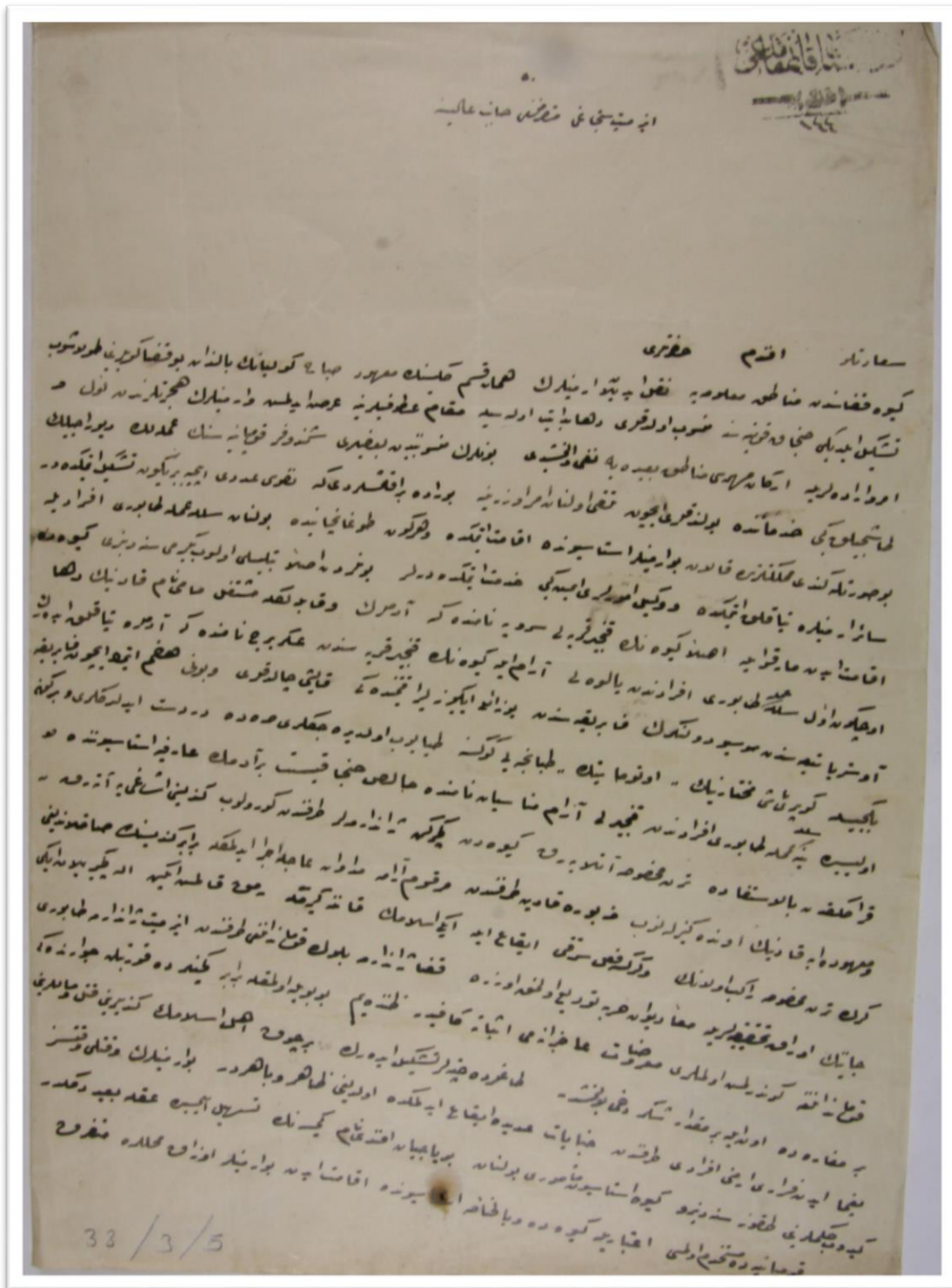
¹²⁷ Gothard Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi I*, TTK.Yay, Ankara, 1989, s.102, 116.

Ancak gerek tehcir kararı ve gerekse uygulamada yaşananlar Ermenilerin kinlerini arttırdığı gibi Mondros Mütarekesi sonrasında bu durumu lehlerine kullanmak isteyen yabancı devletlerin destek ve kışkırtmaları Anadolu'nun diğer yerlerinde olduğu gibi İzmit ve çevresinde yaşayan Müslüman halkın saldırılara maruz kalmalarına yol açmıştır.

KAYNAKÇA

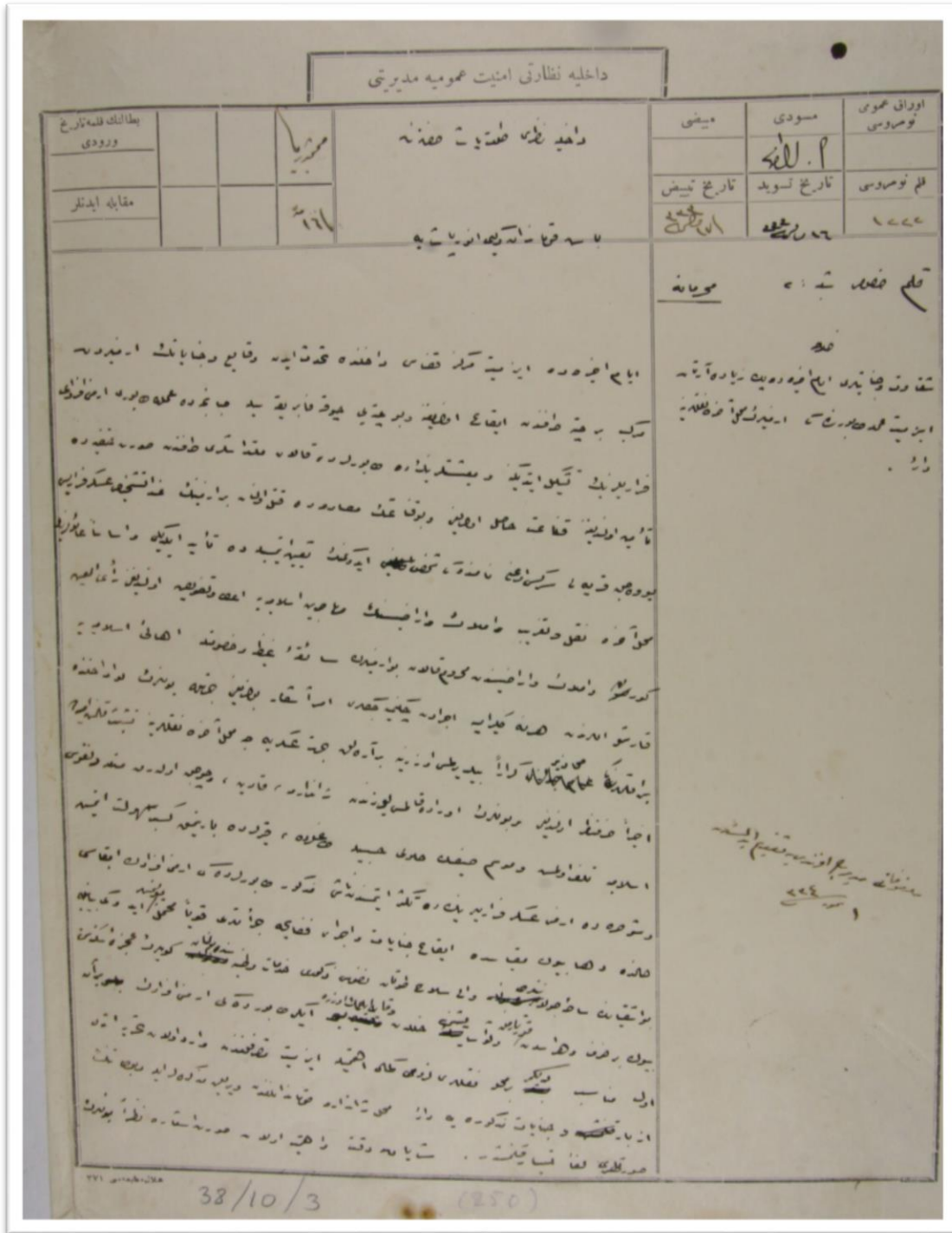
- Ata, Feridun, *İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargulamaları*, TTK.Yay, Ankara, 2005.
- Atnur, İbrahim Ethem, *Tehcirden Dönen Ermenilerin İskânı Meselesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi), Atatürk Ün. Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Erzurum, 1991.
- Atnur, İbrahim Ethem, *Türkiye'de Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi (1915-1923)*, Babil Yay, Ankara, 2005.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi*. (Fon kodları ve yer numaraları dipnotta verilmiştir. Makalenin hacminin daha da artmaması için Kaynakça kısmında liste olarak verilmemiştir.)
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi*. (Fon, dosya ve vesika numaraları dipnotta verilmiştir. Makalenin hacminin daha da artmaması için Kaynakça kısmında liste olarak verilmemiştir.)
- Bardakçı, Murat, *Talât Paşa'nın Evrak-ı Metrûkesi*, Everest Yay., İstanbul, 2008.
- Cuinet, Vital *La Turquie d'Asie*, c.IV, Paris 1895.
- Çiçek, Kemal, *Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917*, TTK.Yay., Ankara, 2005.
- Darkot, Besim, "İzmit", *İslam Ansiklopedisi*, c.5/2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1993.
- Düstur*, Tertip: 2, C. 7, Dersaadet, 1336, s. 609.
- Gökbilgin, Tayyib, *Millî Mücadele Başlarken I (Mondros Mütarekesinden Sivas Kongresine)*, TTK.Basımevi, Ankara, 1959.
- İleri Gazetesi*.
- Jaeschke, Gothard, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi I*, TTK.Yay, Ankara, 1989.
- Karpat, Kemal H., *Osmanlı Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, Tarih Vakfı Yurt Yay, İstanbul, 2003.
- Özdemir, Hikmet - Çiçek, Kemal - Turan, Ömer - Çalık, Ramazan - Halaçoğlu, Yusuf, *Ermeniler Sürgün ve Göç*, TTK.Yay., Ankara, 2005.
- Öztüre, Avni, *Nicomedia Yöresindeki Yeni Bulgularla İzmit Tarihi*, İstanbul, 1981.
- Sarıhan, Zeki, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü II*, TTK.Yay, Ankara, 1994.
- Süslü, Azmi, *Ermeniler ve 1915 Tehciri*, Yüzüncü Yıl Ün. Yay. Ankara, 1990.
- Takvim-i Vekayi*, No: 2189 (19 Mayıs 1331).
- Türk İstiklâl Harbi I (Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı)*, Genelkurmay Başk.Yay, Ankara, 1962.
- Yüce, Rıfat, *Kocaeli Tarih ve Rehberi*, Türk Yolu Matbaası, İzmit, 1945.

EK 1

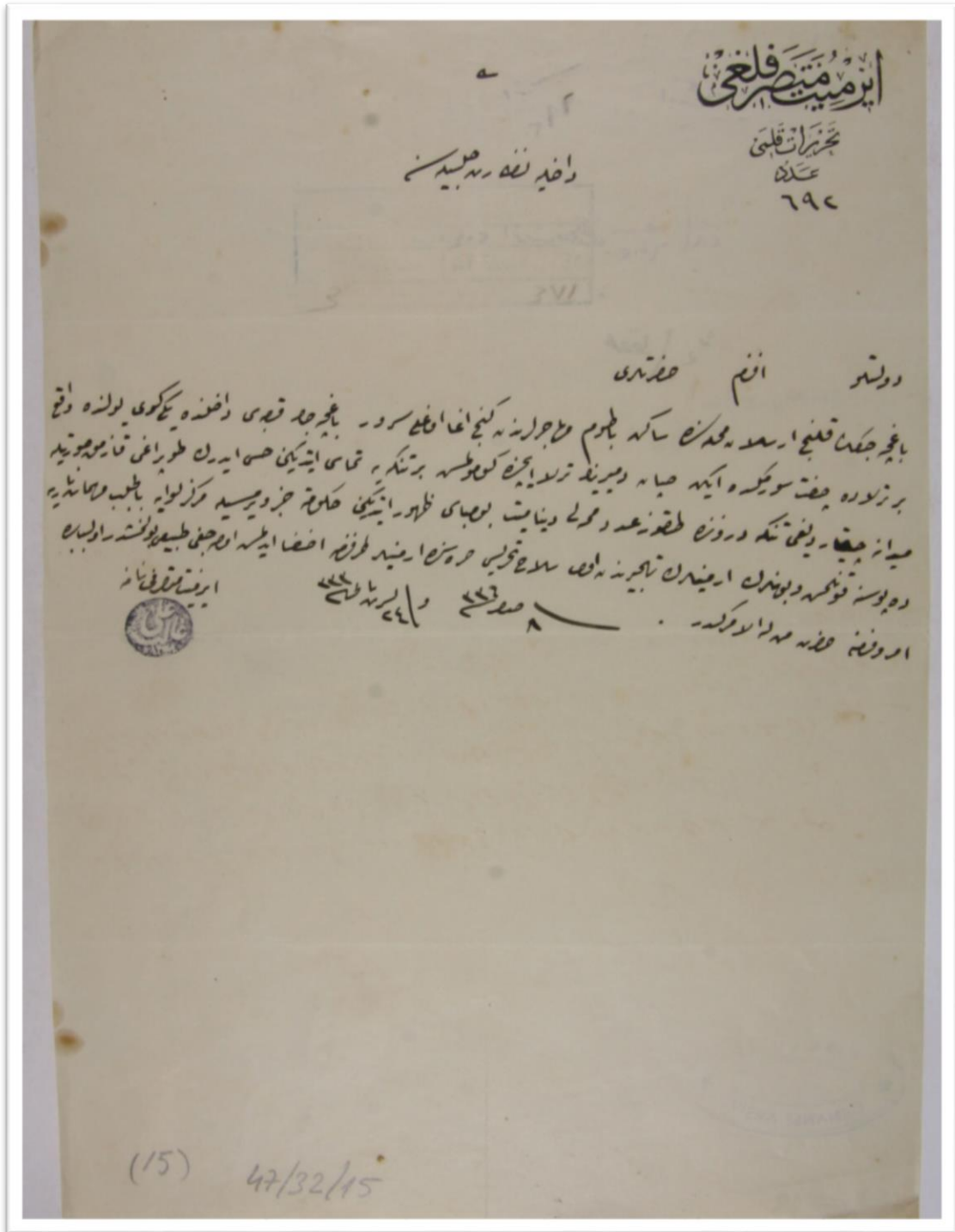
Geyve civarındaki Ermenilerin faaliyetlerine dair Geyve Kaymakam Vekili ve Karakol Kumandanı'nın İzmit Mutasarrıflığı'na sunduğu raporun ilk sayfası. BOA.DH.EUM.2.Şb. D: 38, V: 3.

EK 2

İzmit Amele Taburu'ndaki Ermeni askerlerinin çetelere yardım ve yataklık etmeleri nedeniyle son zamanlarda artan cinayet ve saldırılar üzerine bu taburlardaki Ermeni askerlerin başka yerlere nakline dair Dâhiliye Nezareti'nin Başkumandanlık Vekâleti'ne gönderdiği tezkerenin ilk sayfası. BOA.DH.EUM.2.Şb. D: 38, V: 10.

EK 3

Bahçecik'in Kılınçarslan Mahallesi'nde toprağa gömülü olarak bulunan dinamitlerin tehirden önce Ermeniler tarafından gömülmüş olduğuna dair İzmit Mutasarrıflığı'nın yazısı. BOA.DH.EUM.2.Şb. D: 47, V: 32.